

3 De Groep van Achttien (1966-1971)

3.1 *De nacht van Schmelzer*

Het rapport *Grondslag en karakter van de KVP* uit januari 1966 was in een politiek veelbewogen periode verschenen. In het na-jaar van 1965 had Schmelzer zijn fractie er, door met zijn aftreden te dreigen, van weerhouden een kabinetscrisis te veroorzaken.¹ Tijdens de algemene beschouwingen van het eropvolgende jaar, in de nacht van 13 op 14 oktober 1966, was het echter Schmelzer zelf die een motie indiende, waarin hij het kabinet-Cals/Vondeling vroeg om een evenwichtiger en zuiniger beleid. Schmelzer had economische en sociale wetenschappen gestudeerd aan de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg. Van 1947 tot 1950 was hij werkzaam geweest bij Unilever en van 1950 tot 1956 bij het ministerie van Economische Zaken, sinds 1952 als hoofd van de afdeling Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Schmelzer, die Romme als politiek leermeester had gehad, was staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie geweest in de kabinetten Drees IV en Beel II en van Algemene Zaken in het kabinet-De Quay. Sinds 10 december 1963 was hij voorzitter van de KVP-fractie in de Tweede Kamer. De door Schmelzer ingediende motie werd met steun van de VVD, de CHU en het grootste deel van de KVP-fractie – de leden Van Doorn, de voormalige KVP-voorzitter, mevr. A.A.M. Kessel, Th. Laan en A.A.M. Verdijk stemden tegen – aanvaard. Premier Cals vatte de motie op als een motie van wantrouwen en bood nog diezelfde ochtend het ontslag van zijn kabinet aan bij de Koningin. Hierop werd een interimkabinet geformeerd van KVP en ARP, dat onder leiding kwam te staan van de antirevolutionair Zijlstra, wiens kandidatuur voor het premierschap in 1963 nog was geblokkeerd door het partijbestuur van de KVP dat in meerderheid, hoe dan ook, een KVP-minister-president had gewenst.² Het kabinet-Zijlstra schreef vervroegde verkiezingen uit voor 15 februari 1967.

Over de exacte toedracht en achtergronden van de gebeurtenis-

sen van 13 op 14 oktober 1966 bestaan verschillende lezingen.³ Hier zij volstaan met de constatering, dat de nacht van Schmelzer achteraf gezien een keerpunt markeert in de naoorlogse Nederlandse politiek. Het partijwezen kwam erdoor in het brandpunt van de belangstelling te staan.⁴ In de PvdA wakkerde het in de nazomer van 1966 opgerichte Nieuw Links de discussie aan.⁵ Daarnaast ging in dit verband een belangrijke impuls uit van de nieuwe partij Democraten '66 (D'66), terwijl ook de populariteit van de Boerenpartij (BP) van onbehagen getuigde. In december 1966 publiceerde het weekblad *Revu* de resultaten van een enquête over 'Politiek in Nederland', waaruit bleek dat de steun voor een samengaan van protestanten en katholieken in één politieke partij in vergelijking met 1964 was toegenomen. Thans bedroegen de percentages voorstanders onder ARP-, CHU- en KVP-stemmers respectievelijk 62%, 70% en 84%, de percentages tegenstanders 35%, 21% en 11%, terwijl 3%, 9% en 5% zeiden het niet te weten.⁶

Bij AR-partijvoorzitter Berghuis deden de gebeurtenissen rond de nacht van Schmelzer reserves ontstaan jegens de KVP op het punt van de politieke koers. Gevoegd bij de reeds aanwezige reserves op het punt van de grondslag, maakte dit in zijn optiek een gesprek tussen de drie confessionele partijen noodzakelijker dan ooit. Berghuis vond het echter niet rechtuit om, zoals in het structuurrapport was voorgesteld, te gaan spreken over samenwerking tussen de partijen zonder deze partijen als zodanig daarbij te betrekken. In zijn rede voor de AR-deputatenvergadering van 14 januari 1967 kwam hij daarom met een andere suggestie.

Volgens Berghuis was het belangrijk, 'dat de partijen, die in georganiseerd verband een christelijke politiek willen nastreven, zich niet in een positie mogen en willen laten manoeuvreren, alsof zij zouden moeten beginnen een keuze te doen tussen de socialistische en de liberale weg – of wilt u, tussen een progressieve of conservatieve – in die zin dat zij daartussen een zekere weinig inspirerende centrum-positie innemen'.⁷ In plaats hiervan diende de christelijke politiek te wijzen 'een *andere weg*, niet zwevend, niet centrum-achtig, niet het initiatief aan anderen (socialisten of liberalen) overlatend, maar zelf inspirerend en richtinggevend en duidelijk en radicaal'.⁸ Later in zijn rede kwam Berghuis vervolgens op dit thema terug: 'Over de *andere weg*, waarover ik sprak, als een weg, die een christelijke politiek wijst

Partijvoorzitter Aalberse en fractieleider Schmelzer vernemen de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 februari 1967 met een opgewekt gezicht, hoewel de KVP zojuist 8 van de 50 Kamerzetels is kwijtgeraakt. De verkiezingen waren noodzakelijk geworden door de val van het kabinet-Cals in de 'nacht van Schmelzer' (14 oktober 1966), die grote spanningen in de KVP teweegbracht. Het electorale verlies van met name de KVP en de CHU in deze jaren was een belangrijke factor bij de totstandkoming van het CDA.

naast de wegen van liberalisme en socialisme, zullen de christelijke partijen in ons land en in de wereld zich duidelijk moeten uitspreken.⁹ Alle historisch verklaarbare emancipatieargumenten, alsmede overwegingen van godsdienstig-sociologische saamhorigheid waren volgens Berghuis voor het handhaven van een georganiseerde christelijke politiek niet voldoende: 'Ik dacht, dat over deze dingen, en dus ook over afwijzing van deconfessionalisering – waarbij uiteraard niet aan een georganiseerd-kerkelijk geformuleerde confessie wordt gedacht –, en over het duidelijk poneren van het christelijk geloof als basis, uitgangspunt en inspiratiebron voor een georganiseerde politiek, broodnodig samen tussen de christelijke partijen, waarbij ik uiteraard in eerste instantie denk aan die, welke in ons land een speciale relatie met elkaar onderhouden, de KVP, de CHU en de ARP, moet worden gesproken.'¹⁰ Op dit punt van zijn rede

aanbeland, betrok hij tevens *Grondslag en karakter van de KVP* in zijn beschouwingen:

De KVP heeft in het vorige jaar uitgebracht een structuur-rapport over grondslag en karakter van de KVP. Het is een belangwekkend rapport, waaraan dan ook door vrijwel iedereen, ook door ons, ernstig aandacht is geschonken. Het tendeeft in de richting van één christen-democratische partij in ons land. Dat willen ook wij. Wij willen ook voor de politiek toe naar een eenheid van de christenen. Wij gevoelen ons in het kiezen van het christelijk geloof als uitgangspunt zeer nauw verwant aan en verbonden met partijen als de CHU en de KVP. Dat mag iedere kiezer, ook vóór de verkiezingen, van ons weten. Maar dit is voor een gemeenschappelijk optreden hier en nu nog niet zonder meer een opgelegde en uitgemaakte zaak.

Maar toch moet er ook tussen hen nog wel één en ander van wezenlijke waarde worden uitgepraat en opgelost. En dan gaat het onder meer om de dingen, die ik in mijn betoog van nu heb genoemd.

Het rapport raakt, ondanks alle waardevolle elementen die het bevat, het centrale punt niet of nauwelijks, namelijk hoe ook programmatisch het christelijk geloof de basis en de richting van een georganiseerde christelijke politiek aangeeft.

Het rapport bepleit een werkgroep buiten de officiële partij-instanties om die de mogelijkheid van een bredere christen-democratische partij zou moeten onderzoeken. Het is mij wel. Zij is er, voorzover ik weet, nog niet. En ik zie ook nog niet goed in, wat een dergelijke werkgroep practisch zou kunnen doen. (...) Ik meen daarom, dat in alle bescheidenheid, dat het belangrijker zou zijn indien KVP, CHU, en ARP zich – maar dan in een contact van officieel-verantwoordelijke organen – in de komende tijd zouden zetten aan een gezamenlijk gesprek over de fundamente van een christelijke politiek, die een georganiseerd christelijk partijpolitiek optreden rechtvaardigen en gewenst doen zijn, en waarin duidelijk gemeenschappelijk de *andere weg* wordt gewezen, waaraan de kiezer houvast heeft en een duidelijk gezicht wordt getoond, waarin vele kiezers hun eigen diepste gevoelens en verlangens zullen herkennen.¹¹

Tijdens de verkiezingscampagne trokken de drie partijen, zoals gebruikelijk, gescheiden op. Met name de KVP, waarbinnen de nacht van Schmelzer toch reeds beroering had gewekt, kreeg enkele tegenvallers te verwerken. Zo verklaarde de bisschop van Den Bosch, mgr. J.H.W.M. Bluysen, kort voor de verkiezingen in een interview met het weekblad *Radikaal* van de Pacifistisch-

Socialistische Partij (PSP) dat, nu de emancipatie van de katholieken was voltooid, de noodzaak van confessionele partijvorming was vervallen.¹²

De Tweede-Kamerverkiezingen van 15 februari 1967 brachten een belangrijke verschuiving in de politieke krachtsverhoudingen in ons land. Bij deze verkiezingen raakten ARP, CHU en KVP hun gezamenlijke Kamermeerderheid kwijt, die zij sinds de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 vrijwel¹³ onafgebroken hadden genoten. Zij strandden bij 69 zetels. De PvdA kwam van 43 op 37 zetels. D'66 daarentegen maakte met zeven zetels een glorieuze entree in de Tweede Kamer, terwijl ook de BP winst boekte.

Het verlies van de confessionele partijen was ditmaal niet te wijten aan de antirevolutionairen. De ARP, die in alle Tweede-Kamerverkiezingen sinds 1948 terrein had moeten prijsgeven, boekte – waarschijnlijk mede dank zij de populariteit van premier Zijlstra¹⁴ – bij deze Kamerverkiezingen twee zetels winst. In hoofdzaak kwam het verlies voor rekening van de KVP, die, met acht zetels verlies, terugviel naar 42 Kamerzetels.¹⁵ De CHU verloor één Kamerzetel.

De reacties van de drie partijen op de uitslagen van 1967 waren even verschillend als de uitslagen zelf. Zo bewees het feit dat de ARP op deze wijze uit de stembus tevoorschijn was gekomen volgens het centraal comité van de ARP, dat politiek vanuit een bewust evangelisch uitgangspunt ook anno 1967 nog weerklank vond. Wel werd de noodzaak van enigerlei vorm van hergroepering van de confessionele partijen ingezien, waarbij twee opties in het bijzonder van belang schenen: een ontwikkeling in de richting van een nauwere samenwerking tussen ARP, CHU en KVP of een verbreding van de eigen partijformatie. Berghuis merkte in dit verband in het centraal comité op: 'De vraag is (...) of de KVP een confessionele partij wil zijn, die zich stelt op de basis van het geloof en die vanuit de radicaliteit van het evangelie wil werken. Als dit niet zo is dan zullen wij ons opnieuw moeten oriënteren. Er is een structureel proces aan de gang. Wij kunnen niet zonder meer stellen, dat de drie christelijke partijen bijeen moeten blijven.'¹⁶ En enkele weken later: 'Het kan zijn, dat wij onze eigen weg moeten gaan. Zelfs in die zin, dat wij open moeten staan voor rooms-katholieken. Daarom moet er een gesprek plaatsvinden. Wij moeten weten wat wij aan elkaar hebben.'¹⁷

In de KVP deed de verkiezingsnederlaag een trilling door de bovenlaag van de partij gaan. Nadat hij op de avond van de verkiezingen reeds had gesproken met A.D.W. Tilanus, die hij in de Ridderzaal ontmoette, zegde partijvoorzitter Aalberse in het dagelijks bestuur van de KVP toe op korte termijn ook contact te zullen zoeken met Berghuis om het door de antirevolutionaire partijvoorzitter vóór de verkiezingen voorgestelde gesprek tussen leidinggevendenden uit de drie partijen thans zo spoedig mogelijk op gang te brengen.¹⁸

3.2 De heroriëntatie van de CHU

De Unie had in het voorjaar van 1966 weliswaar bij monde van Tilanus gematigd positief gereageerd op het rapport *Grondslag en karakter van de KVP*, maar geen concrete stappen gezet om het daarin voorgestelde gesprek van de grond te krijgen. De verkiezingsuitslag van 1967 bracht betrekkelijk abrupt verandering in deze situatie. Bij de verkiezingen van dat jaar verloor de CHU slechts één zetel. Deze ene zetel betekende echter een gevoelig verlies ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1966, die voor de Unie – mogelijk mede door het rumoer rond het huwelijk van prinses Beatrix en prins Claus – bijzonder gunstig waren uitgevallen. Voor de eerste en enige maal in haar geschiedenis was de aanhang van de Unie bij deze gelegenheid procentueel groter geweest dan van de ARP. Voor de CHU had het er bovendien geruime tijd naar uitgezien, dat zij politieke munt zou kunnen slaan uit haar oppositie tegen het kabinet-Cals/Vondeling. Na de nacht van Schmelzer was het tij evenwel gekeerd. De CHU bleef buiten het interimkabinet-Zijlstra¹⁹ en betrok als gevolg daarvan een politiek tamelijk halfslachtige positie. Enerzijds zegde zij op hoofdpunten van beleid steun toe aan het kabinet, anderzijds weigerde de CHU ministers of staatssecretarissen te leveren.

Meer in het algemeen kan worden gesteld, dat de CHU in een identiteitscrisis kwam te verkeren, toen door de verstrekkende maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van de jaren zestig en zeventig haar karakter als 'attitude'-partij in het geding kwam en zij in toenemende mate werd uitgedaagd politiek kleur te bekennen.

Mogelijk vormde de deelname van de KVP aan het overleg voor

de CHU een factor die de nog altijd sterke emotionele en psychologische weerstanden ten opzichte van de ARP kon doen overwinnen. Door de verruiming van het kader van de besprekingen, leken de verschillen tussen CHU en ARP van relatief geringer betekenis te worden. Anders dan op grond van de historie mocht worden verwacht, kwam men de reserves die in de ARP leefden ten aanzien van de KVP in de CHU rond 1967 niet, althans niet in dezelfde mate tegen. Enig (meer of minder latent) anti-papisme was weliswaar nog aanwezig, maar – zo leek het – met onvoldoende kracht om de partijlijn ten dezen te beïnvloeden. Veeleer waren er juist zekere overeenkomsten in geestelijk klimaat tussen beide partijen. Zo merkte de parlementair redacteur van *De Volkskrant*, H.C. Faas (Wandelganger), eens op: 'Of het komt door het feit dat wij een Kuyper met z'n antithese gemist hebben, weet ik niet; maar in enkele opzichten lijken katholieken meer op hervormden dan op gereformeerden. Zij lopen, als er iets in hun groep niet bevalt, gemakkelijker weg naar links of naar rechts, en onder degenen die blijven, zijn er velen die net als de CHU liever een clubje van vrijheid-blijheid en wat-kan-het-ons-allemaal-schelen? hebben!'²⁰ M.G.H. Postma, parlementair redacteur van *Trouw* stemde in met de suggestie van Faas, dat de KVP en de CHU klimatologisch niet zo erg ver uit elkaar lagen: 'Beide missen, gelukkig of ongelukkig, het felle dat de antirevolutionairen vaak typeert. Het is dan ook niet zo raar dat de Unievrienden tegen een bondgenootschap met de ARP steeds groot bezwaar hebben gemaakt, terwijl ze nu toch over coöperatie in een drie-partijen-club bezig zijn.'²¹ Mede naar aanleiding van de kritische opstelling van de CHJO, die de CHU reeds enige tijd trachtte te beïnvloeden in progressieve zin en ook in de richting van samenwerking met ARP en KVP,²² besloot het dagelijks bestuur van de Unie – op voorstel van Tilanus – op 24 februari 1967 unaniem een commissie van drie personen in te stellen, welke werd verzocht vóór de zomer van 1967 te adviseren omtrent de vraag wat de Unie te doen stond.²³ Voor deze commissie werden uitgenodigd als voorzitter de oud-minister van Justitie Y. Scholten en als leden A.J. Kaland, lid van het college van Gedeputeerde Staten in de provincie Zeeland en Jac. Huijsen, de toenmalige voorzitter van de CHJO.

De commissie-Scholten onderwierp de CHU in de hierop volgende maanden aan een uitvoerig en kritisch onderzoek. Als re-

sultaat van dit onderzoek schreef zij in haar – in het licht van de opstelling van de CHU tot dan toe – baanbrekende rapport, dat op 3 juli 1967 verscheen, dat de Unie de vraag van haar eigen bestaansrecht ernstiger dan voorheen onder ogen moest zien: 'De commissie is van mening, dat dit zelfstandig bestaan van de Unie op dit ogenblik volledig verantwoord is. Men zal echter niet bij voorbaat moeten uitsluiten dat de toekomst een ander beeld geeft dan het heden.'²⁴ Aan een mogelijke hergroepering stelde de commissie echter bij voorbaat een grens: 'De grondslag zal in het evangelie moeten blijven liggen.'²⁵ Daarom lag in het bijzonder een nieuwe plaatsbepaling van de CHU ten opzichte van de ARP en de KVP voor de hand:

Naar het oordeel van de commissie is de tijd voorbij om slechts de boot af te houden en zal de CHU met een positief gerichte instelling overleg moeten plegen. Eveneens is naar het oordeel van de commissie, de tijd voorbij, dat dit overleg slechts met de ARP moet worden gevoerd.

Dit is als het ware een door de tijd en door de ontwikkeling gepasseerd station. (Het is de commissie opgevallen, dat vele reacties uit de CHU deze zelfde gedachte huldigen).

In hoeverre het mogelijk is op hoofdpunten tot een gezamenlijk verkiezingsprogram te komen, zal uit genoemd overleg moeten blijken. De mogelijkheid moet onder ogen worden gezien. Of het te zijner tijd tot een volledige fusie zal komen, valt thans niet te voorspellen.²⁶

Tot over de nieuwe partijstructuren meer duidelijkheid zou zijn ontstaan, diende het beleid van de CHU te zijn gericht op versterking van de eigen partij. In dat verband pleitte de commissie voor het meer stelling nemen van de CHU in actuele vraagstukken en voor programmatische vernieuwing.²⁷

3.3 Het begin van het officiële gesprek

Na diverse bilaterale contacten in de weken ervóór, hadden de voorzitters van de confessionele partijen – Aalberse, Berghuis en Tilanus – begin maart 1967 gedrieën een gesprek. In dit gesprek kwamen zij overeen aan hun partijbesturen in overweging te geven een bespreking te beleggen over de vraag of het mogelijk en wenselijk was gezamenlijk te komen tot een formulering van de grondslagen van christelijke politiek. Indien deze

vraag bevestigend zou worden beantwoord, moest worden nagegaan langs welke weg deze doelstelling kon worden verwezenlijkt. Teneinde aan dit voornemen een begin van uitvoering te geven stelde Aalberse bij brief van 4 april 1967 aan Berghuis en Tilanus voor, dat door de drie partijen elk vijf personen werden aangewezen die aan een vertrouwelijk gesprek over dit onderwerp zouden deelnemen.²⁸ In nader overleg groeiden de '15' uit tot de zogeheten 'Groep van Achttien'.²⁹ Deze Groep van Achttien kreeg van de partijbesturen officieel als opdracht na te gaan of men het over de uitgangspunten van de samenwerking eens kon worden en vervolgens of daar in programmatische zin aan kon worden vormgegeven. De delegatie van de ARP naar de Groep van Achttien bestond uit Aantjes, Berghuis, H.A. de Boer, H. van Riessen, Veerman en P.J. Verdam. Hiernaast leverde de ARP – op initiatief van Berghuis – de secretaris van de Achttien, Prins. Voor de CHU namen deel aan het beraad jhr. L.E. de Geer van Oudegein, mevr. M. Grooten-van Boven, Van Niftrik, Schuring, Tilanus en R. Vermaas. De KVP-delegatie bestond uit Aalberse, Albering, Cals, H.B.W.M. Gielen, G.J.M. Horbach en E.C.M. Jurgens.

De eerste bespreking van de delegaties van de drie besturen had plaats op 24 april 1967 in Hotel Des Pays Bas te Utrecht. Na een korte inleiding onderstreepte Aalberse, die als voorzitter optrad, dat de KVP snel tot resultaten wenste te komen. Uit het verslag van de vergadering: 'Wij hebben niet veel tijd, aldus spreker. In ieder geval hebben wij, KVP, wel haast.'³⁰

Berghuis stelde twee vragen. Willen wij blijven vasthouden aan christelijke partijorganisatie? En: menen wij, dat het christelijk geloof reële inhoud geeft aan christelijke politiek? Bij dit laatste ging het hem om een politiek met een eigen, christelijke radicaliteit.³¹ Tilanus noemde op zijn beurt als 'verstgaand', tegelijk 'wenkend' perspectief 'een brede christelijk geïnspireerde volkspartij'. Wel voegde hij daaraan toe: 'Maar wij moeten niet sneller lopen dan onze benen (achterban) lopen kunnen. Dus is misschien nodig te komen tot het tussenstation van een federatief verband.'³²

Dit eerste gesprek tussen de Achttien verliep enigszins moeizaam, omdat eenieder zich eerst moest oriënteren. De accenten werden door de een anders gelegd dan door de ander. Om enige lijn in het gesprek te brengen besloten de Achttien, op voorstel van Tilanus, een werkgroep opdracht te geven vóór 1 juli 1967 een concept-gespreksnota over principiële uitgangspunten

samen te stellen. In deze werkgroep namen van ieder der drie partijen twee personen zitting. Voor de ARP waren dat Prins en Verdam; voor de CHU I.N.Th. Diepenhorst en W. Scholten en voor de KVP Aarden en Steenkamp.

Tijdens hun tweede vergadering, die plaatsvond op 21 juni 1967, besloten de Achttien tot het houden van enkele 'proefboringen'. Nog eens drie werkgroepen van elk zes personen werden ingesteld, die ieder voor zich een concreet punt van praktische politiek programmatisch zouden formuleren. Het betrof de punten vredespolitiek (mede in verband met de problematiek van de ontwikkelingslanden), een rechtvaardiger inkomens- en vermogensverdeling en de functie van het overheidsgezag in de moderne samenleving.³³

Op 15 september 1967 stelden de Achttien een vijfde werkgroep in, die moest rapporteren omtrent de ondernemingsstructuur.³⁴ Gelet op de programmatische fase waarin de besprekingen waren gekomen, werden deze vanaf dat moment ook bijgewoond door de fractievoorzitters van de drie grotere confessionele partijen – Biesheuvel, J.T. Mellema en Schmelzer.³⁵

3.4 De christen-radicalen

Behalve het officiële gesprek van door de drie partijbesturen samengestelde delegaties, kwam in 1967 ook een informeel gesprek op gang tussen radicale leden van de drie grotere confessionele partijen.³⁶ Aanleiding voor dit gesprek vormden de gebeurtenissen rond de nacht van Schmelzer en de daarop gevolgde kabinetsformatie 1967, die resulteerde in het kabinet-De Jong, bestaande uit ARP, CHU, KVP en VVD.³⁷

Op 13 maart 1967, de formatie was nog in volle gang, richtten elf leden van de ARP – Boukema, G.A. de Bruyne, J.P. Feddema, B. de Gaay Fortman, L. de Graaf, J. de Jonge, D.Th. Kuiper, A. van Noord, Van Putten, W. in 't Veld en M.J.P. Verburgh – een open brief aan het centraal comité van hun partij,³⁸ waarin zij stelden: 'Wij hebben 15 februari jl. antirevolutionair gestemd en voelen ons nu "spijstemmers"'. (...) Christelijke politiek moet christelijk radicaal zijn of zij moet niet zijn. (...) Wij staan versted dat de ARP nu zonder meer een kabinet wil gaan aanvoeren waarvan iedereen kan zien dat de radicale gezindheid eraan ontbreekt.'³⁹

Geheel onverwacht kwam deze stellingname, waartoe het initiatief was genomen door VU-medewerker B. de Gaay Fortman en *Trouw*-journalist Van Kaam, niet. Zo hadden negen Amsterdamse antirevolutionairen in het najaar van 1966 een ontwerp-program van actie toegezonden aan de leden van het centraal comité, de Kamercentrales en enkele andere geïnteresseerden. Dit ontwerp had de uitspraak bevat, dat een samenwerking met de PvdA na de verkiezingen meer in de lijn der verwachtingen lag dan een samenwerking zonder de PvdA.⁴⁰ Op 24 februari 1967 had ook het dagelijks bestuur van de ARJOS als zijn standpunt met betrekking tot de formatie aan de AR-Tweede-Kamerfractie kenbaar gemaakt, dat een keuze voor de VVD op dat moment 'voorbarig' was.⁴¹ Niettemin was de stellingname een onaangename ervaring voor ex-lijsttrekker Biesheuvel, die kort ervoor tot formateur was benoemd.

De verwarring binnen de partij was daarom aanzienlijk toen Berghuis op 22 maart 1967 in eigen AR-TV-zendtijd – zij het geclausuleerd – steun betuigde aan de 'spijststimmers'. Letterlijk zei Berghuis: 'Ik heb begrip voor de brief. (...) Ik ben het eens met de intentie, de strekking van deze brief. Ik ben het eens – en ik heb deze brief ook meegenomen – met wat de schrijvers stellen: "Christelijke politiek moet christelijk radicaal zijn of zij moet niet zijn. Evangelische radicaliteit, zowel door AR-voormannen voor en tijdens de verkiezingstijd gepropageerd, krijgt gestalte niet in het maken van radicale plannen, maar in het waarmaken van die plannen." Daar ben ik het helemaal mee eens en ik kan u verzekeren, dat ook de heer Biesheuvel het daar helemaal mee eens is.'⁴² Berghuis distantieerde zich echter van het slot van de brief: 'Maar die brief eindigt tenslotte met de mededeling: "Wij vrezen nu dat werkelijke vernieuwing ook niet van de AR zou komen." De schrijvers noemen zich "spijststimmers"; ik moet u eerlijk zeggen, dat ik dit allemaal voorbarige uitspraken en uitlatingen vind.'⁴³

Het moderamen was op zich bekend met de opvattingen van zijn voorzitter over de formatie. Kort na de Tweede-Kamerverkiezingen had Berghuis in het moderamen opgemerkt de VVD 'van nature onbetrouwbaar' te achten en had hij liberalen 'opportunisten' genoemd.⁴⁴ In de vergadering van het moderamen van 17 maart 1967 had Berghuis naar aanleiding van de brief van de 'spijststimmers' verklaard steeds op het standpunt te hebben staan, 'dat het niet gelukkig zou zijn wanneer aan een kabinet

met liberalen leiding zou worden gegeven door een sterk geprononceerd AR-figuur'.⁴⁵ Elf dagen later bleek het moderamen echter, evenals dat in 1964 het geval was geweest met Berghuis' uitspraken over 'sociaal links', allesbehalve ingenomen met de wijze waarop de AR-voorzitter deze opvattingen naar buiten had gebracht. Niet dan nadat het optreden van Berghuis uitgebreid door verschillende sprekers was bekritiseerd, Berghuis zelf herhaaldelijk had aangedrongen op het uitgeven van een communiqué en een eerste concept daarvan als onvoldoende en onaanvaardbaar had moeten afwijzen, verklaarde het moderamen dat zijn vertrouwen in Berghuis niet was aangetast door het omstreden TV-interview.⁴⁶ Ook verscheidene leden van het centraal comité oefenden ernstige kritiek uit op het optreden van Berghuis. Opnieuw moest de partijvoorzitter bij herhaling aandringen op het uitgeven van een communiqué waarin het vertrouwen in hem werd uitgesproken. Opnieuw ook was er discussie over de inhoud ervan. Uiteindelijk sloot het centraal comité zich aan bij de eerdere verklaring van het moderamen.⁴⁷

Door het initiatief van de AR-'spijstemmers' kreeg ook de onvrede over de keuze voor de VVD, die onder bepaalde KVP- en CHU-leden leefde, gestalte. Op 22 maart 1967 bespraken de 'spijstemmers' op initiatief van B. de Gaay Fortman in hotel Americain te Amsterdam met enkele door hen benaderde leden uit de beide zusterpartijen – onder wie Alting von Geusau, Van Hulten, Jurgens en R.F.M. Lubbers uit de KVP en C.A. Bos, Buddingh, A.J. van Dulst, D.W. Hoonakker, J. Tegelaar en H.J. Viersen uit de CHU – de mogelijkheden van onderling contact en coördinatie van activiteiten. Aan het eind van de bijeenkomst, die vijftien uur duurde, werd besloten het oriënterend gesprek voort te zetten.

Met deze bijeenkomst in Amsterdam werd de partijbegrenzing van de beweging doorbroken. Uit de 'spijstemmers' was de 'Americain-groep' geboren.⁴⁸ Voor wat de KVP betreft had dit tot gevolg dat, naast de eerdergenoemde stromingen van de christen-democraten en het DCN, een derde stroming binnen de partij zich manifesteerde – die van de radicalen. De scheidslijnen tussen de verschillende stromingen waren overigens niet altijd even duidelijk te trekken. Zo bevonden zich onder de KVP-radicalen diverse DCN-leden van het eerste uur, onder wie Alting von Geusau, Van Hulten en Westerterp. Achteraf gezien was hiermee de kiem gelegd voor het breekpunt, dat de kwestie

van de deconfessionalisering van de partij later zou vormen.

Op 11 mei 1967 herdoopte de 'Americain-groep' zich in 'Politieke Werkgroep van Christen-Radikalen'. De werkgroep bestond voornamelijk uit deelnemers van diverse, soms reeds lang bestaande, werk- en discussiegroepen die tot dan toe ieder in hun eigen partij vernieuwingspogingen hadden geëntameerd. Tot de adhesie-betuygers behoorden, blijkens een lijst uit juni 1967, W. Albeda, M. Beinema, B. Beumer, Boukema, W.J. Deetman, E.H. van Eeghen, G. Gerritse, P.H. Kooijmans, J. Reugebrink en H.J. van Zuthem.⁴⁹ Hoewel de deelnemers ieder eigen visies meebrachten, verenigden zij zich op een gemeenschappelijk tussendoel: een snelle hervorming van de confessionele partijen tot organisaties met een radicaal, vooruitstrevend program; samenwerking tussen dergelijke 'herschappen' partijen en andere partijen en groeperingen, die zich radicaal en vooruitstrevend betoonden; en gezamenlijke presentatie van deze partijen en groeperingen bij de kiezers met een gemeenschappelijk ontwerp-regeringsprogram en een lijst van kandidaat-ministers.⁵⁰

Op 17 mei 1967 riepen de christen-radicalen zeven werkgroepen in het leven, die een politiek program moesten opstellen, dat tijdens een op 10 en 11 november 1967 in Scheveningen te houden congres zou worden besproken. Een commissie van negen personen werd benoemd om dit congres voor te bereiden. Van deze negen personen traden als contactgroep op: Van Eeghen, Van Hulten en Kuiper.

3.5 *Het adres van de KVP-radicalen*

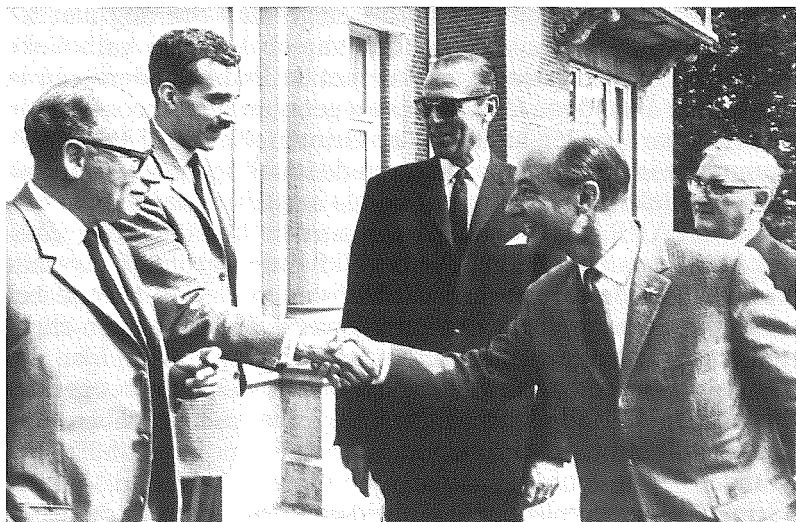
De door de verschijning van het rapport *Grondslag en karakter van de KVP* in 1966 geëntameerde grondslagdiscussie binnen de KVP was min of meer doorkruist door het initiatief van AR-partijvoorzitter Berghuis om te komen tot een officieel gesprek tussen ARP, CHU en KVP. In het voorjaar van 1967 achtte het KVP-bestuur, mede in het licht van de recente partij-politieke ontwikkelingen, de tijd gekomen om alsnog tot conclusies te komen inzake de eigen partijgrondslag. Het besloot daarom om in september 1967 een reeks regionale bijeenkomsten te beleggen. Voor deze bijeenkomsten werden representanten uitgenodigd van de vier stromingen die de partij inmiddels kende: de christen-democraten, de radicalen, het DCN en de stroming-Van der Grinten.

Laatstgenoemde stroming, die als enige hiervóór nog niet ter sprake kwam, pleitte voor behoud van de KVP op katholieke grondslag en voor samenwerking met de PvdA. Tijdens een in november 1966 door *De Volkskrant* georganiseerde conferentie over het partijwezen had Van der Grinten, die in 1953 de KVP-commissie inzake het vraagstuk van de staatkundige eenheid van de katholieken had voorgezeten, als eerste bezwaar tegen een fusie van ARP, CHU en KVP geopperd het feit dat 'het geestelijk klimaat van het katholieke bevolkingsdeel grotelijk verschilt van dat van de reformatorische christenen'.⁵¹ Een tweede bezwaar was meer politiek van aard geweest. Een algemeen-christelijke partij zou een meerderheidspartij kunnen zijn. Van der Grinten was echter van mening dat de christenen in het geestelijk verdeelde Nederland niet moesten streven naar kabinetten, die uitsluitend uit christenen van christelijk-politieke huize bestonden.⁵² Als voordeel van regeren met de PvdA had Van der Grinten bij deze zelfde gelegenheid genoemd, dat van de overige partijen slechts de PvdA groot genoeg was om tezamen met de KVP een meerderheid te vormen. Een samengaan met één partij was eenvoudiger dan samengaan met meer partijen. Samenwerking met de PvdA lag voorts naar zijn overtuiging de KVP beter dan samenwerking met de VVD: 'Een samenwerking met de VVD, anders dan bij wege van uiterste noodzaak, veroorzaakt in het kiezerscorps van de KVP ernstige spanningen. Voor het katholieke kiezerscorps in zijn totaliteit is de PvdA een veel acceptabeler partner dan de VVD'.⁵³

De reden dat de binnen de partij relatief kleine stroming-Van der Grinten ook werd uitgenodigd voor de bijeenkomsten, was dat de KVP-leiding in deze fase zoveel mogelijk ieder lid binnenboord wilde houden. Om dezelfde reden werd ook het DCN, dat eerder vrijwel was genegeerd, betrekkelijk onverwacht als officiële stroming erkend.⁵⁴ Beide stromingen waren bovendien in kwalitatief opzicht niet te veronachtzamen.

Ter voorbereiding op de regionale discussiebijeenkomsten in het najaar sprak het partijbestuur van de KVP uitvoerig met de representanten van de vier stromingen. Met de voorman van de KVP-radicalen, P.C.W.M. Bogaers, had KVP-partijvoorzitter Aalberse zelfs een gesprek van drie uur.⁵⁵

Op 12 augustus 1967 kwam echter een plotseling einde aan de rustige discussievoorbereidingen in de KVP. In *De Tijd* verscheen die dag een bericht op de voorpagina over een brief van

Een bijeenkomst van het partijbestuur van de KVP in augustus 1967 naar aanleiding van het adres van KVP-radicalen. De latere PPR-voormannen mr. H.W. van Doorn en mr. E.C.M. Jurgens hier nog samen op de foto met Aalberse, Schmelzer en G.J.M. Horbach.

enkele KVP-radicalen, die een verzoek om steun bevatte aan een aantal KVP-Kamerleden en oud-bewindslieden.

De voortijdige publikatie – de initiatiefnemers waren juist begonnen medestanders te zoeken om de brief vervolgens op 28 augustus 1967 aan het partijbestuur en de partijraad te zenden – leidde laat op de avond van diezelfde twaalfde augustus 1967 tot het vrijgeven van de volledige tekst door de KVP-radicalen zelf. Onder het adres stonden op dat moment de namen van Aarden, Alting von Geusau, Bogaers, Cals, Van Doorn, K.L.M. van Eerd, H.C. Faas, Van Hulten, Joh.G.A. Janssen, Jurgens, Lubbers, D.H.M. Meeuwissen, Mommersteeg en W.E. Siegmann.⁵⁶ Volgens het adres diende de partijraad van de KVP zich bereid te verklaren contact op te nemen met andere vooruitstrevende partijen en groepen. Het doel daarvan was om ruim vóór de volgende verkiezingen een hechte samenwerking tot stand te brengen, die een meerderheid in het parlement kon behalen. Nadrukkelijk werd onderstreept, dat het niet mocht blijven bij een samenwerking van personen, die op dat moment katholiek of protestant waren georganiseerd. Groepen als de PvdA en D'66

mochten van besprekingen niet worden uitgesloten. De kans, dat een samenwerking van alléén katholieken en protestanten de meerderheid zou behalen was gering. Dus was ook het nut van zo'n samenwerking voor een betere werking van het politieke stelsel gering. Bovendien was er het gevaar, dat een exclusief-christelijke samenwerking – in het midden van het politieke krachtenveld – zou vervallen tot vaagheid en behoudzucht.⁵⁷

Namens de bereikbare leden van de partijleiding van de KVP gaf de toenmalige politiek medewerker en voorlichtingsadviseur van de KVP-Tweede-Kamerfractie, P.J.A. van der Sanden, een afkeurend commentaar op het adres. Spoedig kwamen er uit het land echter sympathiebetuigingen jegens de KVP-radicalen, onder meer van de zijde van een groep verontruste Brabantse KVP'ers.⁵⁸ Ook een aantal Kamerleden schaarde zich achter het adres, te weten de Eerste-Kamerleden F.T. van der Maden, J.A. Middelhuis en J.G. Stokman O.F.M. en de Tweede-Kamerleden Aarden, Van Doorn, P.J. Janssen, mevr. Kessel, Mommersteeg, Th.E.E. van Schaik en Westerterp.⁵⁹

Een verdere escalatie van het conflict bleef echter uit. Tijdens een marathonzitting van meer dan zes uur, op 26 augustus 1967 in het Romme Instituut in Baarn, besloot het KVP-partijbestuur het overleg in de Groep van Achttien 'in constructieve geest' voort te zetten.⁶⁰ Tijdens een speciale, reeds vóór de zomervakantie uitgeschreven fractievergadering in Berg en Dal op 29 augustus 1967 bleek, dat geen enkel lid van de fractie voornemens was de eigen visie op partijvernieuwing tot factor te maken bij zijn beoordeling van het beleid van het kabinet-De Jong, dat derhalve op loyale steun van de fractie kon blijven rekenen.⁶¹

3.6 De reserves binnen de ARP

De gang van zaken rond het augustus-adres versterkte de bij het evangelisch-radicalen deel van de ARP-leiding aanwezige reserves jegens de KVP. In een vergadering van het presidium van zijn partij merkte Berghuis op: 'Wij bevinden ons een beetje in een moeilijk parket. Spreker meent, dat wij voorzichtig moeten zijn met ons te begeven in de club van de heer Schmelzer en Mellemma. Daarin horen wij niet thuis.'⁶² Toen de AR-partijvoorzitter op 15 september 1967 de derde bespreking van de Achttien voorzat, verklaarde hij – evenals in februari 1967 in het geval

van de 'spijststemmers' – het eens te zijn met de strekking van het in augustus uitgelekte adres van de KVP-radicalen.⁶³ Opnieuw ook clausuleerde hij echter zijn steun aan de radicalen. Met bepaalde concrete wenspunten was Berghuis het oneens. Met name betrof dit de opvatting van sommige radicalen, die de-confessionalisering van hun partij voorstonden en de wens om vóór de verkiezingen vaste bindingen aan te gaan met partijen als de PvdA en D'66.⁶⁴ Dit laatste nam echter niet weg, dat Berghuis geschrokken was van sommige reacties uit CHU en KVP op het stuk der KVP-radicalen: 'Wij voor ons, aldus spreker, hebben toch enigszins het gevoel – en wij zouden het duidelijker eens moeten blijken te zijn bij verdere gesprekken –, dat de AR-lijn niet helemaal parallel loopt met die van de KVP en CHU, zoals wij die aanvoelen en ervaren. Het zou onjuist zijn deze dingen te verdoezelen. Wij moeten dan niet in communiqué's doen of er niets aan de hand is. Wij moeten daarom dit maar eens uitspreken in deze kring.'⁶⁵

Met name van CHU-zijde werd op deze laatste uitspraak enigszins verontwaardigd gereageerd, zoals blijkt uit de volgende weergave van een interventie van Tilanus: 'Wat het door de heer Berghuis vermeende onderscheid van politieke lijn tussen ARP en CHU/KVP betreft, merkt spreker op, dat dit hem niet duidelijk is en dat het overigens te vroeg is daarover een uitspraak te doen. Daar zijn wij nog niet aan toe. (...) Spreker zou het betreuren als er nu al een discrepantie tussen ARP en CHU/KVP werd geconstrueerd. Wij zijn bij elkaar om te kijken wat wij samen gemeen hebben. Dus moeten wij niet nu al gaan zeggen: er zijn verschillende lijnen.'⁶⁶ Ook Van Niftrik toonde zich onaangenaam verrast: 'Prof. Van Niftrik begint zich een beetje onbehaaglijk te voelen. Spreker dacht, dat voorop zou staan wat ons bindt. Nu heeft spreker de indruk, dat hij geëxamineerd wordt op radicaliteit en progressiviteit. Deze sfeer is gans anders dan tijdens de eerste bespreking. (...) Prof. Van Niftrik: jullie (AR) willen bepalen wat moet.'⁶⁷ Berghuis hield echter staande, dat er 'nuance-verschillen' waren: 'De ARP – en dat is een strijd van vele jaren geweest – heeft tenslotte haar koers omgebogen in de richting van een sterker betrekken van de politiek op het evangelie, hetgeen programmatisch weergegeven wordt met betrekking tot allerlei belangrijke punten, zoals bijvoorbeeld ondernemingsrecht, ontwikkelingshulp, enzovoort. In die zin bedoelt spreker zijn opmerkingen. Het spijt spreker, dat

prof. Van Niftrik zich wat onbehaaglijk voelt. Maar spreker heeft goed willen onderstrepen, dat de lijn van de evangelische radicaliteit de onze is en dat wij het daarover graag eens willen worden. Het gesprek gaat door als in het begin.⁶⁸

Het optreden van Berghuis had binnen de top van de ARP niet ieders instemming. Het lid van het moderamen S. Silvis signaleerde eind september 1967 een in zijn ogen merkwaardige gang van zaken: 'Aan de ene kant stellen wij, dat wij een eigen koers hebben, die wij niet willen laten bepalen door anderen. Aan de andere kant heeft de voorzitter steeds aangedrongen op christen-democratische samenwerking.'⁶⁹ Berghuis repliceerde als volgt: 'De vraag is (...) of de hoofdlijnen van de koers zoals die door ons is uitgestippeld, geaccepteerd worden. Het gaat niet om het overnemen van het AR program, maar het gaat om de tenenur. De ARP spreekt misschien scherp, maar zij heeft daartoe ook wel het recht.'⁷⁰

De ontevredenheid binnen het moderamen was hiermee echter niet weggenomen. Naar aanleiding van een voorstel van de Achtien om een werkgroep in te stellen, die moest nagaan hoe en in welke vorm een eventuele concrete samenwerking zich zou moeten voltrekken, verklaarde de directeur van de Dr. Abraham Kuypersstichting, Prins, op 20 oktober 1967 tegen het voorstel op zich geen bezwaar te hebben. Maar, zo voegde hij eraan toe: 'Vaak is er echter veel te weinig begeleiding. Wij hobbelen van gesprek tot gesprek voort. Bij de werkgroepjes is de begeerte aanwezig elkaar te vinden. Daarom moeten wij als partij weten hoe wij de zaak willen uitwerken als wij elkaar programmatisch eventueel vinden. (...) De heer *Prins* betoogt nogmaals, dat wij te incidenteel met deze zaken bezig zijn. Iedereen heeft het erg druk en dat maakt het moeilijker. Wij moeten weten waar wij heen willen koersen. Het gevaar is aanwezig, dat wij ons mee laten slepen. De partij moet echter ergens willen uitkomen.'⁷¹ De partijsecretaris, W. de Kwaadsteniet, onderschreef het betoog van Prins volledig: 'De drie secretarissen kunnen wel bijeenkomen, maar waar willen wij als partij heen? Hoe willen wij bezig zijn?'⁷² Over De Boer, die op dat moment voorzitter was van de ARJOS en deel uitmaakte van de AR-delegatie naar de Achtien, staat voorts te lezen: 'De heer *De Boer* vindt, dat de leden van de delegatie teveel als individuen moeten optreden. Er vinden wel voorbesprekingen plaats, maar de zaak is niet ingebed in het centraal comité en in andere organen. (...) De AR dele-

gatie is wel één, maar zij staat los van de rest. Wat is een ideale christelijke partijformatie? Wat streven wij na als partij? Wat zijn de foute tendenties bij CHU en KVP? Wij zouden verder komen, als wij over die vragen een oordeel hadden.⁷³

Op het partijconvent van 21 oktober 1967 verklaarde Berghuis met betrekking tot de Achttien, dat hij hoopte dat KVP, CHU en ARP het eens zouden worden over de fundamenteën van een christelijke politiek en christelijke partijformatie. De eigen inbreng van de ARP in de Achttien werd in confessionele kring, in tegenstelling tot hetgeen men op grond van vroegere uitspraken van de ARP had verwacht, zo nu en dan wel eens als storend voor de voortgang van het gesprek ervaren. Men ging de antirevolutionairen als 'dwarsliggers' zien. Berghuis: 'Dat komt naar mijn mening – en ik moet dat weer in alle bescheidenheid zeggen – omdat zowel KVP als CHU eerst nu in het begin van een ontwikkelingsproces zijn geraakt, als dat wat de AR Partij al een vrij groot aantal jaren heeft doorgemaakt en dat bij haar tot zekere uitkomsten heeft geleid, die zij niet meer wil prijs geven, maar ten aanzien waarvan zij hoopt dat wij het daarover met elkander eens worden.'⁷⁴ Mocht deze hoop beschaamd worden, dan was het moment gekomen waarvan Berghuis zei dat hij er noch op hoopte, noch naar zou streven, 'dat wij de door ons gekozen koers (niet naar de letter maar naar de geest) moeten laten prevaleren boven een nauwer verband dan thans het geval is tussen de drie partijen, die op dit ogenblik in gesprek zijn'.⁷⁵

3.7 De KVP-partijraad van 8 en 9 december 1967

Binnen de KVP werden in het najaar van 1967, aan de hand van een daartoe opgesteld *Memorandum bestemd voor deelnemers aan KVP-bijeenkomsten over partijvernieuwing*,⁷⁶ binnen een tijdsbestek van vijf weken in totaal 24 regionale bijeenkomsten gehouden, die elk door gemiddeld 60 deelnemers werden bezocht. Voorts kregen de ongeveer 400 werkgroepen van de KVP vier door het dagelijks bestuur van de KVP geformuleerde vragen voorgelegd aan de hand waarvan de besluitvorming tijdens de KVP-partijraad van 8 en 9 december 1967 zou plaatsvinden. Deze vragen luiden als volgt: 1. Is partijvorming op basis van christelijke inspiratie in de huidige tijd wenselijk? 2. Moet de grondslag algemeen-christelijk of katholiek zijn? 3. Dient, zo-

lang een algemeen-christelijke partij nog niet realiseerbaar is, voorlopig het streven gericht te blijven op een hechte samenwerking met ARP en CHU? 4. Moet vóór de verkiezingen een voorkeur worden uitgesproken voor regeringssamenwerking met anderen, moet er gestreefd worden naar een stembusakkoord, of geen van beide?

Het preadvies van het KVP-partijbestuur op vraag één luidde bevestigend. Bij stemming bleken 25 leden van het partijbestuur partijvorming op basis van christelijke inspiratie nog altijd wenselijk te achten. Een zestal leden wenste aan een bevestigend antwoord de voorwaarden van de radicaal vooruitstrevende stroming binnen de KVP te verbinden, te weten dat een dergelijke partij voortdurend blijf diende te geven van een radicaal-evangelische bewogenheid en moest streven naar de vorming van een breed progressief samenwerkingsverband. Er waren drie onthoudingen. Ten aanzien van de tweede vraag bleken 26 partijbestuursleden een partij op algemeen-christelijke grondslag voor te staan, zes leden volgden bij de beantwoording van deze vraag wederom de opvatting van de radicaal vooruitstrevende stroming, terwijl er twee onthoudingen waren. Bij vraag drie wensden 23 leden van het partijbestuur te streven naar samenwerking of federatie met ARP en CHU, met dien verstande dat de KVP-partijraad zich in het najaar van 1968 in het licht van de dan bereikte resultaten opnieuw over deze vraag moest beraden, in het bijzonder voorzover het betrof de gezamenlijke programpunten. Zeven leden stelden weer de voorwaarden van de radicalen, bij een onthouding. De formulering van een preadvies ten aanzien van de vierde en laatste vraag verliep het moeizaamst. Uiteindelijk betoonden zich 13 partijbestuursleden voorstander van het zo spoedig mogelijk uitspreken van een voorkeur. Zeven leden wensten te streven naar een stembusakkoord. Een twaalfstal leden wilde noch het uitspreken van een voorkeur, noch een stembusakkoord. Een lid onthield zich van stemming.⁷⁷

Tijdens dezelfde partijbestuursvergadering waarop dit preadvies werd vastgesteld, drongen vertegenwoordigers van de zuidelijke kringen van de KVP aan op spoed bij de samenwerking met ARP en CHU. Men speelde met de gedachte om, wanneer ARP en CHU remmend zouden blijven werken, de KVP zelf om te vormen tot een 'Algemene Christelijke Volkspartij' (ACVP). Schmelzer achtte het echter niet juist zich wat dit betreft aan een tijdslimiet te binden:

Het zal voor ARP en CHU naar zijn mening waarschijnlijk niet mogelijk zijn binnen één jaar reeds tot een beslissing te komen over één nieuwe christelijk geïnspireerde partij waarbij dan dus KVP, ARP en CHU zouden verdwijnen.

Evenmin acht hij het mogelijk reeds over een jaar protestants-christenen van formaat beschikbaar te vinden als kandidaten (voor Kamer en kabinet) van een door ons te formeren ACVP. Het opheffen van de KVP en de vorming van een nieuwe ACVP op te korte termijn zou dan niet alleen zelfmoord betekenen voor de KVP maar ook het bestaan van het huidige kabinet bedreigen en de regeerbaarheid van het land in gevaar brengen.⁷⁸

Tijdens een nabeschouwing van deze vergadering in het dagelijks bestuur merkte Schmelzer op te zijn geschrokken: 'Het gebreken gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef en de geringe kennis van zaken, met name in het Zuiden, vervullen hem met zorg. (...) Zeker ook met het oog op de regeerbaarheid van ons land, is het waanzinnig om binnen een jaar de KVP om te vormen tot een Algemeen-Christelijke partij indien binnen die termijn geen resultaten met ARP en CHU in die richting bereikt zouden zijn.'⁷⁹

Op 17 november 1967 werden de antwoorden van de werkgroepen op de hierboven genoemde vragen bekend. Op de eerste vraag over de wenselijkheid van partijvorming op basis van christelijke inspiratie antwoordde 76% van de werkgroepen bevestigend, waarvan 15,6% de voorwaarde van een radicale koers stelde. Ten aanzien van de vragen twee en drie koos 77% voor een algemeen-christelijke grondslag en voor hechte samenwerking met ARP en CHU, 1,5% was voor handhaving van de KVP en een nog kleiner percentage voor de DCN-gedachte. Over vraag vier waren de werkgroepen, evenals het partijbestuur zelf, verdeeld: 23% was voor een voorkeursuitspraak, 37% eventueel voor een voorkeursuitspraak, 20% voor een stembusakkoord en 17% tegen beide.⁸⁰

Op 10 en 11 november 1967 hielden de christen-radicalen te Scheveningen hun eerder aangekondigde programcongres, onder voorzitterschap van prof. mr. W.F. de Gaay Fortman.⁸¹ Op initiatief van de KVP-leiding vond zowel voor als na het congres een gesprek plaats tussen het dagelijks bestuur van de KVP en vertegenwoordigers van de KVP-radicalen. Deze gesprekken brachten beide partijen echter niet nader tot elkaar. Tekenend voor de afstand tussen beide partijen is het volgende citaat uit

het verslag van de eerste bespreking: 'De heer van Doorn zegt – dit in tegenstelling tot de heer Schmelzer – meer te geloven in een samenwerking met een deel van de PvdA dan bijvoorbeeld met de CHU. De kans iets te bereiken acht hij met een deel van de PvdA groter. Naar zijn mening behoren KVP, ARP en CHU niet zo bij elkaar.'⁸² Ook Aarden vroeg zich af waarom met de CHU moest worden samengewerkt: 'Zij zijn een minderheids-groep, die moet trachten met anderen samen te werken. Hij zegt het niet duidelijk te vinden waarom op basis van ons program de CHU deel moet uitmaken van het kabinet en waarom op basis van ons program het huidige kabinet tot stand moest komen.'⁸³

Dat een breuk binnen de partij niettemin werd afgewend, was te danken aan amendering van de door het KVP-bestuur opgestelde resolutie op de tweede dag van de KVP-partijraad van 8 en 9 december 1967. In de uiteindelijk aangenomen versie van deze resolutie sprak de partijraad als zijn mening uit, dat 'in de huidige tijd partijvorming op christelijke grondslag gewenst is, mits een dergelijke partij een consequent vooruitstrevend karakter draagt'.⁸⁴ Hiertoe diende het program van de KVP te worden uitgediept en nader geconcretiseerd, 'waarbij de inbreng van stroming twee [de radicalen] als een belangrijke bijdrage wordt aanvaard, terwijl voorts de realisering van het program door de partij kritisch dient te worden gezien'.⁸⁵ Volgens de resolutie diende in samenwerking met de ARP en CHU te worden gestreefd naar 'een algemeen christelijke volkspartij met een consequent vooruitstrevend karakter, openstaand voor allen die het program onderschrijven'.⁸⁶ Zolang een dergelijke partij niet realiseerbaar was, diende het streven te blijven gericht op een verdergaande samenwerking of federatie, met dien verstande, dat de partijraad zich in het najaar van 1968 in het licht van de dan bereikte resultaten opnieuw zou beraden over de vraag of het streven naar samenwerking of federatie met de ARP en de CHU moest worden voortgezet.⁸⁷

Het amendement dat afscheiding van de KVP-radicalen voorkwam was de alinea over de inbreng van stroming twee, die aan de resolutie werd toegevoegd. In de formulering hiervan heeft Schmelzer de hand gehad.⁸⁸

In een andere resolutie droeg de partijraad het bestuur op een studiegroep in te stellen, die moest onderzoeken wat de mogelijkheden waren om aan de kiezers vóór de verkiezingen meer

duidelijkheid te verschaffen. Bij dit onderzoek diende, gelet op de besluiten neergelegd in de eerste resolutie, volgens de partijraad rekening te worden gehouden met de opvattingen van de ARP en CHU.⁸⁹

3.8 De algemene vergadering van de CHU van 16 december 1967

De uitkomst van de KVP-partijraad van 8 en 9 december 1967 stemde de CHU tot tevredenheid. In een op 11 november 1967 uitgegeven perscommuniqué had een zogeheten 'Groep van 16' een geheel of gedeeltelijk opgaan van de Unie in een andere politieke groepering afgewezen, voorzover dit althans zou resulteren in een verlies van de politieke zelfstandigheid van de Unie. Volgens deze groep diende een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma met de andere confessionele partijen niet op voorhand te worden uitgesloten, maar zij was van mening dat het CHU-beginselprogramma onverkort diende te worden gehandhaafd.⁹⁰

Op 16 december 1967 nam de algemene vergadering van de Unie, die met ruim 1700 aanwezigen een van de drukbezochteste uit de geschiedenis van de Unie was, echter een resolutie aan, waarin zij uitsprak dat vastgehouden diende te worden aan partijvorming op grondslag van het evangelie en waarin het dagelijks bestuur werd opgedragen met de delegaties van ARP en KVP te blijven streven naar een samenwerkingsverband met deze partijen op basis van een gemeenschappelijke beginselverklaring, gevolgd door een gemeenschappelijk program voor een vooruitstrevend beleid.⁹¹

Tevens nam de algemene vergadering van de Unie de door de commissie-Scholten gedane voorstellen integraal over. Commissies werden ingesteld ter voorbereiding van een nieuw CHU-beginsel- en politiek werkprogram en ter bestudering van het vraagstuk van de stembusakkoorden.⁹²

De laatstgenoemde commissie rapporteerde eind 1968.⁹³ Het nieuwe beginsel- en politiek werkprogram van de CHU werd officieel vastgesteld in twee algemene vergaderingen, die respectievelijk op 7 maart 1970 en 23 mei 1970 werden gehouden. In het oude, uit 1951 daterende beginselprogram was de enigszins theocratische opvatting van de taak van de overheid en kerk van

de CHU het meest pregnant tot uitdrukking gekomen in het eerste lid van artikel 4: 'In overeenstemming met de historische ontwikkeling van het christendom op Nederlandse bodem moet Nederland bestuurd worden als een christelijke staat in protestantse zin.'⁹⁴ Het nieuwe artikel VI uit het beginselprogram van 1970 gaf duidelijk blijk van een ontwikkeling op dit punt: 'De uit het christendom voortgekomen geestelijke en zedelijke normen zijn in de geschiedenis van ons volk niet buiten de leiding Gods om gevormd. Deze normen, die in menig opzicht opnieuw door de reformatie zijn gestempeld, behoren de samenleving in Nederland te blijven beïnvloeden. Met inachtneming van deze normen, die in het licht van het evangelie in iedere tijd een actuele toepassing behoeven, dient de overheid het geestelijk en zedelijk welzijn van ons volk te bevorderen.'⁹⁵ In artikel I van het nieuwe program stond, dat de Unie 'het bijbelse getuigenis van Gods beloften en geboden van beslissende betekenis [acht], zowel voor de overheid als voor mens en maatschappij'.⁹⁶

Deze relatief snelle veranderingen veroorzaakten wel de nodige spanningen binnen de CHU. Deze kwamen met name tot uitdrukking in het optreden van de zogeheten 'Centrumgespreksgroep'.⁹⁷ Deze uit de 'Groep van 16' voortgekomen groep, die officieel in mei 1968 werd opgericht, stelde zich ten doel te voorkomen, dat de koers van de CHU werd omgebogen naar 'links'. Zij bepleitte een zelfstandige Unie, 'staande in het centrum van het Nederlandse politieke leven'.⁹⁸ Tot het werkcomité van de Centrumgespreksgroep behoorden in 1968 C. van Genderen, lid van de Provinciale Staten van Utrecht, F. Kool, secretaris van de kiesvereniging Huizen (NH), J.W. Pier, lid van de Provinciale Staten van Groningen, W.F. Reus, lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland, J. Richter, voorzitter van de kiesvereniging Rijswijk (Z-H), D. Schouten, lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant en L. de Snayer, raadslid in Vlaardingen. Na zijn ministerschap, vanaf 1971, zou ook Beernink deel uitmaken van deze groep.

3.9 Het aftreden van Berghuis

Binnen de ARP deed de besluitvorming in de KVP geluiden opgaan om de reserves jegens het overleg in de Achtien te laten varen. Zo verklaarde Veerman tijdens de vergadering van het

Dr. W.P. Berghuis, de hand aan het roer, de ogen op de kim: een vertrouwde pose voor een antirevolutionair voorman. Als voorzitter van de ARP (1956-1968) trachtte hij de christen-democratische samenwerking te combineren met een evangelisch-radical koers.

centraal comité van 16 december 1967: 'Onze opstelling ten aanzien van het gesprek zal minder gereserveerd moeten worden. Het lijkt er op dat wij – in hetgeen te voorschijn komt – onszelf zullen terugvinden. In 't verleden kwam bij ons meer naar voren, dat wij desnoods zelfstandig door zouden gaan. Nu zullen wij ons meer moeten richten op onze positieve inbreng in de "18".'⁹⁹ Berghuis bleek er mee te kunnen instemmen om over de globale richting waarin de Achttien zich moesten bewegen van gedachten te wisselen in het centraal comité. Hij vond echter, dat de ARP nog niet zover was dat zij een beslissing kon nemen over de politiek die de partij diende te volgen: 'De voorzitter is van mening, dat bij de KVP een beslissing over de belangrijke punten is uitgesteld. Kunnen wij nu zeggen waar wij heen willen? Moeten wij niet afwachten hoe het verder bij KVP en CHU zal gaan?'¹⁰⁰ Toen Veerman hierop stelde dat de KVP en de CHU tekort zouden worden gedaan wanneer een afwachterende houding werd aangenomen, merkte Berghuis op: 'De voorzitter acht het

gevaar van hoogmoedigheid onzerzijds aanwezig. Wij moeten er voor oppassen, dat wij onszelf niet beter achten of dat men van ons de indruk krijgt, dat wij ons beter achten.'¹⁰¹

Een dag later verklaarde Schmelzer tijdens een bijeenkomst van de Groep van Achttien te streven naar een nieuwe christelijk geïnspireerde volkspartij. Naar zijn indruk was de KVP in dit opzicht verder dan de ARP en CHU: 'Wij zijn, aldus spreker, morgen al wel bereid de KVP op te heffen, wanneer er dan gelijk een nieuwe partij kan worden gevormd, met tegelijk een beroep op de christenen in de PvdA, VVD, et cetera. Een samenwerkingsverband/federatie zien wij als een fase in de ontwikkeling.'¹⁰² Schmelzer refereerde aan de druk, die vanuit de zuidelijke kringen was uitgeoefend in het KVP-partijbestuur om, indien ARP en CHU niet binnen één jaar zover waren, de KVP maar alleen de kern te laten worden van een nieuwe partij: 'Spreker heeft daar bezwaar tegen gemaakt. Een dergelijke benadering is niet zo geloofwaardig als er geen protestantse mensen van kaliber in zo'n partij van meetaf meespelen. Ook zou de vertrouwenspositie worden geschaad tussen de drie partijen, alsmede de vertrouwenssfeer voor het huidige kabinet (regeerbaarheid van het land). Deze reactie is in het zuiden positief opgevangen. Men is er bereid het gezonde ongeduld te beheersen. Maar spreker signaleert het wel als een niet onbelangrijk symptoom. Er is naar sprekers overtuiging een positief perspectief in het najaar 1968 nodig om de zaak in het gareel te houden.'¹⁰³ Berghuis merkte van zijn kant echter op, dat het punt van de vorm van samenwerking nog niet aan de orde was:

Wel hebben de AR sinds jaar en dag gezegd, dat het moet naar samenwerking van de christelijke partijen, met als eindideaal één christelijke partij. De KVP heeft nu een uitspraak gedaan. Dat is haar goed recht. Zij is een grote partij en zij blijft de grootste groep. Hier zit ook een psychologische kant aan de zaak. Spreker is het met prof. Van Riessen eens, dat het fout zou zijn het eind-ideaal te forceren. Spreker is voor: zoveel mogelijk, als past bij de ontwikkeling. Spreker spreekt momenteel zelfs niet van federatie. Spreker acht het van belang, dat wij in 1971 uitkomen met zeer duidelijk op elkaar afgestemde programs, en vervolgens een campagne en kandidatenlijsten. Dat kan zelfs zonder federatief verband. Gedacht kan ook aan de vorming van één fractie. Dat gebeurt ook in gemeenteraden. Hoe uiteindelijk de organisatie van de samenwerking moet zijn, is niet eens het belangrijkste.¹⁰⁴

Eind januari 1968 stelde Berghuis in het moderamen van zijn partij, dat hij innerlijk met nog iets zat: 'Spreker moet eerlijk bekennen, dat hij nog niet zover is, dat hij zich happy voelt met de gedachte om met bepaalde KVP'ers en CHU'ers in één partij te zitten.'¹⁰⁵ De verwikkelingen in de KVP rond de verkiezing van een nieuw partijbestuur, waarover verderop meer, sterkten Berghuis verder in de gedachte dat een afwachtcnde opstelling was geboden: 'De *voorzitter* meent, dat een breuk in de KVP moeilijkheden zou geven. Wij moeten ons beslist niet distancieren van onze radicale geestverwanten. Spreker wil voorzichtig zijn met het wekken van de indruk alsof wij in een boot zitten, waar wij niet meer uit kunnen. (...) De *voorzitter* meent, dat het bij een breuk voor ons de vraag is of wij verder moeten gaan met het gesprek.'¹⁰⁶

Op 10 februari 1968, gaf Berghuis te kennen in verband met zijn gezondheidstoestand terug te treden als AR-partijvoorzitter.¹⁰⁷ Kort hiervoor had hij afgezien van een benoeming tot burgemeester van Hilversum. Berghuis zou nog een aantal jaren lid zijn van de Eerste Kamer, op het laatst zonder er het woord te voeren.¹⁰⁸ In 1977 nam hij definitief afscheid van de politiek, diep ongelukkig met de op dat moment reeds ver gevorderde samenwerking tussen ARP, CHU en KVP en de daarmee in zijn ogen gepaard gaande teloorgang van de ARP als vooruitstrevende partij.¹⁰⁹

Op de deputatenvergadering van 15 juni 1968 in De Doelen volgde Veerman hem op. Veerman, die klassieke letteren en rechten had gestudeerd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en de VU, was onder meer parlementair redacteur geweest van *Trouw* en rector van het Christelijk Lyceum te Delft. Voor de ARP was hij lid geweest van de gemeenteraad van Rijswijk (Z-H) en Tweede-Kamerlid van 3 april 1962 tot 4 juni 1963. Sinds 1967 maakte hij opnieuw deel uit van de Tweede Kamer. Uit enkele hierboven geciteerde uitspraken van Veerman zou kunnen worden afgeleid, dat hij minder moeite had met de samenwerking tussen ARP, CHU en KVP dan Berghuis. Tijdens zijn voorzitterschap van de ARP, dat van 1968 tot 1973 heeft geduurd, leek Veerman echter op dit punt voortdurend te laveren. Vermoedelijk is deze opstelling, althans ten dele, voortgekomen uit een welbewuste poging van zijn kant om de AR-partij, inclusief de radicalen, zoveel mogelijk bijeen te houden.¹¹⁰

3.10 '(...) óf gezamenlijk aan de regering (...) deelnemen, óf gezamenlijk níét'

Of met het op de KVP-partijraad van 8 en 9 december 1967 bereikte resultaat de vrede binnen deze partij definitief was getekend, daarover waren de verwachtingen vanaf het begin niet al te hoog gespannen geweest. *Trouw*, bijvoorbeeld, had daags na de partijraad in een hoofdredactioneel commentaar geschreven: 'Er kwam geen breuk, ook geen verzoening. Alleen een bestand. De slag in Arnhem (Muis Sacrum) bleek geen beslissende slag, maar een tussenspel.'¹¹¹

Inderdaad brak al bij de verkiezing van een nieuw partijbestuur in januari 1968 – partijvoorzitter Aalberse had geruime tijd tevoren te kennen gegeven als voorzitter te willen aftreden¹¹² –, een crisis uit. De door een kleine commissie¹¹³ voorbereide officiële voordracht vermeldde A.P.J.M.M. van der Stee als voorzitter.¹¹⁴ Het partijbestuur van de KVP nam tijdens een bewogen, meer dan zes uur durende vergadering op 6 januari 1968 deze voordracht over. Bij de stemming behaalde Van der Stee 29 van de in totaal 36 stemmen, P.J. Engels vier, F.G. van der Gun een, terwijl twee blanco stemmen werden uitgebracht.¹¹⁵

Daags na de vergadering gaven de KVP-radicalen te kennen dat zij geen vertrouwen konden stellen in het bestuur, gelet op de verdere samenstelling van dit college.¹¹⁶ Om uit de impasse te geraken werd op voorstel van de KVP-fractievoorzitters in de Eerste en Tweede Kamer, H.M. van Lieshout en Schmelzer, een commissie van goede diensten ingesteld, bestaande uit Cals,¹¹⁷ J.H.J. Maenen, K.T.M. van Rijckevorsel en Romme.

De commissie van goede diensten was nog aan het werk, toen de drie confessionele fractievoorzitters – Biesheuvel, Mellema en Schmelzer – op 14 februari 1968 gezamenlijk optraden in een TV-uitzending van de KVP. Tijdens dit geënceneerde vraaggesprek stelde Schmelzer de vraag: 'Wanneer het niet zover zou zijn gekomen voor de volgende verkiezingen [tot één nieuwe christelijk geïnspireerde volkspartij], zou het dan niet wenselijk zijn dat de KVP, de ARP en de CHU vóór de verkiezingen zodanig als een eenheid opereren dat we ofwel met z'n drieën in het kabinet, ofwel met zijn drieën buiten het kabinet zouden zijn? Wat vindt u daarvan collega Biesheuvel?'¹¹⁸ Biesheuvel beantwoordde deze vraag als volgt:

Ik zou dat een goede zaak vinden, mijnheer Schmelzer, als we dat voor elkaar zouden kunnen krijgen. In het verleden hebben we dacht ik te vaak een eigen weg gekozen. Te vaak zijn we gescheiden opgetrokken, te vaak zijn we ook verschillend opgetreden als drie christelijke partijen. Dat heeft verwarring gesticht in onze gelederen. En we zijn nu bezig ons leven te beteren. Een hechte samenwerking is aan het groeien met een programma dat zich ook begint af te tekenen. Een programma dat duidelijk is, dat concreet is en dat ook vooruitstrevend is en dat tenslotte gebaseerd is op onze gezamenlijke christelijke levensovertuiging. Dat is een goede zaak. Wanneer een program er zo uitziet dan geloof ik dat het als een magneet zal werken voor al die mensen – en dat zijn er heel wat – die bij ons horen. Ik geloof echt: we zijn met de eenheid van de christen-democratische partijen op de goede weg.¹¹⁹

Mellema sloot zich hierbij aan. Hij geloofde, ‘dat het inderdaad voor de kiezer bijzonder plezierig zou zijn en ook duidelijk zou zijn wanneer wij van te voren – en dat is dus nu al – zeggen dat wij een zodanige gelijkgerichtheid hebben dat wij óf gezamenlijk aan de regering zullen deelnemen, óf gezamenlijk niet’.¹²⁰ Biesheuvel was, na een studie rechten aan de VU, van 1945 tot 1947 secretaris geweest van de Provinciale Voedselcommissaris Noord-Holland en van 1947 tot 1952 secretaris van de afdeling Buitenland van de Stichting voor de Landbouw. Van 1952 tot 1959 was hij algemeen secretaris van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) en van 1959 tot 1963 voorzitter van deze organisatie. Ook had hij de Internationale Federatie van Agrarische Producenten (IFAP) voorgezeten. Voor de ARP had hij van 1956 tot 1963 deel uitgemaakt van de Tweede Kamer, terwijl hij in de kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra minister van Landbouw en Visserij en vice-premier was geweest. Na het mislukken van de formatiepoging van Biesheuvel uit 1967 was de verstandhouding tussen Biesheuvel en Schmelzer aanvankelijk koel geweest. Biesheuvel nam het Schmelzer kwalijk dat deze tijdens de kabinetsformatie van 1967 had vastgehouden aan een KVP’er op Economische Zaken, zonder daarvoor met kandidaten te komen die hij als formateur geschikt achtte.¹²¹ De eerste maanden van zijn fractievoorzitterschap had Mellema echter, daarin gesteund door Unievoorzitter Tilanus, geprobeerd hun relatie te verbeteren, wat in de loop van dat jaar leek te lukken.¹²² Mellema was landbouwer en sinds 1959 lid van de

Omdat de christen-democratische samenwerking te traag van de grond kwam gaven de drie confessionele fractievoorzitters Schmelzer (KVP), mr. B.W. Biesheuvel (ARP) links en rechts op de foto en J.T. Mellema (CHU), in een gezamenlijk tv-optreden op 14 februari 1968 uiting aan hun onderlinge verbondenheid. Hun motto 'Samen uit, samen thuis' viel slecht bij de christen-radicalen die kort daarop de PPR zouden oprichten.

Tweede-Kamerfractie van de CHU. Toen Beernink op 5 april 1967 als minister van Binnenlandse Zaken was toegetreden tot het kabinet-De Jong, was Mellema hem opgevolgd als fractievoorzitter.

De banden tussen de drie fractievoorzitters bleven bestaan, toen Tilanus Mellema in het parlementaire jaar 1968-1969 verving wegens publikaties over diens betrokkenheid bij een aanrijding. Zo merkte Tilanus in een terugblik op:

Ik heb met Biesheuvel en Schmelzer een bijzonder goed, bijna dagelijks contact gehad over de zaken die op dat moment in de Kamer aan de orde waren. Ook stimuleerden wij onze fractiegenoten zoveel mogelijk om steeds overleg te plegen met de collega's van de twee andere fracties op de diverse departementale gebieden. Iedere maand hadden Norbert, Barend en ik een eetgesprek. Meestal zaten wij in Des Indes, waar niet te veel publiek

kwam en wij gedurende de maaltijd en dikwijls een hele tijd daarna rustig alle politieke strategische zaken van wat langere termijn met elkaar konden doornemen. Wij spraken over het werk in de Kamer, maar ook over de ontwikkeling van de samenwerking van onze partijen.¹²³

Tegen deze achtergrond bezien was het min of meer vanzelfsprekend, dat Mellema de uitnodiging aanvaardde om samen met Schmelzer en Biesheuvel in een TV-uitzending van de KVP, te verschijnen. Een andere vraag is, waarom Schmelzer – met medeweten van Aalberse¹²⁴ – het initiatief heeft genomen tot dit gemeenschappelijke TV-optreden. Tegenover R. Ammerlaan heeft Schmelzer naderhand opgemerkt dat hem naarmate de tijd verstreek duidelijker werd, dat het niet langer verantwoord was te wachten op het advies van de wijze mannen. Schmelzer: 'Ik ontwaarde steeds sterker, dat er in die radicalengroep enkelen waren, die zeer nadrukkelijk op de christelijk geïnspireerde grondslag en de christen-democratische samenwerking wilden blijven staan, maar dat anderen eigenlijk geen cent meer voor die grondslag en die samenwerking gaven.'¹²⁵ Schmelzer vroeg zich met name af wat er zou gebeuren, wanneer de KVP-radicalen het advies van de wijze mannen niet zouden afwijzen. In dat geval was het niet ondenkbaar dat er een stroming in de KVP aanwezig zou blijven, met een vertegenwoordiging in de partijtop, die voortdurend zou trachten de christelijke grondslag te verlaten, die het vertrouwen van ARP en CHU in de KVP zou blijven schokken en die de christen-democratische samenwerking waar mogelijk zou bemoeilijken. Daarom moest volgens Schmelzer vóór de verkiezing van het nieuwe KVP-partijbestuur de samenwerking tussen ARP, CHU en KVP een zodanige impuls krijgen, dat deze moeilijk meer kon worden teruggedraaid en ook de radicale bestuurs- en fractieleiden zich zouden realiseren dat aan de samenwerking tussen de drie confessionele partijen niet meer te tornen viel. Het gemeenschappelijk TV-optreden was hiervan het resultaat.¹²⁶

Biesheuvel heeft Schmelzers suggestie aangegrepen om binnen de ARP de discussie over de samenwerking met CHU en KVP een nieuwe impuls te geven, zonder daarover tevoren overleg te voeren met partijvoorzitter Veerman.¹²⁷ Dat sommigen in AR-kring de bedoelingen van Schmelzer met het TV-interview bevroedden en daarmee instemden, bewijst de volgende passage

uit het verslag van de vergadering van het moderamen van 16 februari 1968:

De heer *Veerman* heeft de indruk, dat in KVP-kring gestreefd wordt naar een zuivering onder de christen-radicalen, al of niet ten onrechte.

Op zichzelf zou een splitsing gezond zijn. Op dit moment is de heer Aarden de spreekbuis van alle radicalen. Dat is jammer. In die groep heerst een solidariteit, die te ver gaat.¹²⁸

Tijdens een gezamenlijk optreden in de schouwburg te Drachten op 19 februari 1968, waarbij rond de duizend personen aanwezig waren, hielden Schmelzer, Biesheuvel en Mellema vast aan hun voor de televisie gedane uitspraak. Het betrof hier het eerste gezamenlijke optreden van de drie fractievoorzitters in het land, dat door verscheidene andere zou worden gevolgd.

3.11 De scheiding der geesten

Het gezamenlijk optreden van Biesheuvel, Mellema en Schmelzer leek aan te slaan bij de leden van ARP, CHU en KVP, maar bij de radicalen viel het slecht. Vooral het onherroepelijke karakter van het 'Samen uit, samen thuis' werd door hen bekritiseerd. Deze slogan achtten zij in strijd met de afspraken die op de KVP-partijraad van 8 en 9 december 1967 in Arnhem gemaakt waren. Ook Cals was, blijkens zijn aantekeningen, onaangenaam verrast door de gang van zaken.¹²⁹

Op 24 februari 1968 vond naar aanleiding van de verontruste reacties onder de radicalen in partij en fractie vervroegde publicatie plaats van het rapport van de commissie van goede diensten. In dit rapport werd voorgesteld Bogaers alsnog als vicevoorzitter te accepteren, onder Van der Stee. Daarnaast zouden nog twee radicalen tot het KVP-bestuur toetreden, te weten Van der Gun en J.L.Th. Siepman. Het totale partijbestuur zou volgens het voorstel moeten bestaan uit vier christen-democraten, drie radicalen en twee 'neutralen'.¹³⁰ Toen Bogaers bedankte voor het ondervoorzitterschap, zond de commissie van goede diensten nog een vervolgbrief aan de fractieleider en de partijvoorzitter van de KVP, waarin zij mededeelde dat Aarden van dit bedanken door Bogaers de zaterdag ervoor tijdens een telefonisch contact met geen woord had gerept. In de door de com-

missie twee dagen eerder ontvangen brief, die was getekend door Aarden, was de voordracht integendeel 'niet onaannemelijk' genoemd. De KVP-radicalen hadden blijkens deze brief wel 'vertrouwen' in de voorgedragen samenstelling, alleen geen 'optimaal vertrouwen'.¹³¹

Diezelfde avond vergaderde een vijftigtal KVP-radicalen in Utrecht over wat hen te doen stond. De bijeenkomst duurde tot half vijf in de ochtend.¹³² Uiteindelijk besloten diegenen onder de KVP-radicalen, die de politieke koers van groter belang achtten dan de christelijke grondslag, de partij te verlaten. De fractievergadering van de volgende ochtend duurde slechts een half uur. De radicalen Van Doorn, Aarden, P.J. Janssen en mevr. Kessel traden uit. Van hen verliet Van Doorn, die sinds 1961 tevens voorzitter was van de KRO, het parlement. De overige drie vormden de groep-Aarden.

Ook andere radicalen – onder wie Bogaers, Van Eerd, Van Hulten en Jurgens – verlieten de partij. Op 1 maart 1968 vormden zij tezamen de Partij Radikalen. Op 27 april 1968 volgde in Dronten de oprichting van de Politieke Partij Radikalen, waarvan Bogaers de eerste voorzitter werd.¹³³ Voor Bogaers, die een voorstander was van een christelijk geïnspireerde beginselpartij, werd echter reeds betrekkelijk snel duidelijk dat de PPR hem op dit punt niet zou voldoen. In 1970 verliet hij de PPR,¹³⁴ om nog later naar de KVP terug te keren.

Niet alle radicalen volgden Aarden en Bogaers. De leden van de kerngroep van KVP-radicalen, die hun lidmaatschap van de KVP niet opzegden, gaven een verklaring uit, waarin stond dat een beslissing om uit te treden 'prematuur' was en dat het voorstel van de commissie van wijze mannen 'een redelijke basis' gaf voor samenwerking. Deze verklaring was ondertekend door A.J.H. Bartels, mevr. H.M.J. Beyaert-Drost, H. ten Brink, Cals, Th.C.M.A. Elsenburg, Van der Gun, Joh.G.A. Janssen, Laan, H.P.B.A. Letschert, Meeuwissen, Mommersteeg, P. Ong Tjing Gie, Van Schaik, F.W.M. Schmelzer, A.J.C. Wagemakers en Westerterp.¹³⁵

In maart 1968 stelde het partijbestuur van de KVP voor de derde maal binnen twee maanden een bestuursvoordracht op,¹³⁶ waarna Van der Stee in een openbare vergadering van de KVP-bestuursraad in Utrecht op 30 maart 1968 de voorzittershamer van Aalberse overnam. Van der Stee was een voorstander van samenwerking van ARP, CHU en KVP. Hij liet echter niet na

te verklaren, dat deze samenwerking volgens hem niet mocht resulteren in een gesloten front van de confessionele partijen. De drie partijen moesten tevens beschikken over een duidelijke politieke ideologie en bereid zijn tot samenwerking met andere partijen. Door deze nadruk op de politieke koers verkreeg Van der Stee, behalve van de christen-democratische stroming, ook het vertrouwen van een deel van de in de KVP gebleven radicalen en het DCN.¹³⁷

De AR-radicalen volgden in februari 1968 niet het voorbeeld van de uitgetreden KVP-radicalen. Van belang hierbij was de optimistischer kijk, die veel AR-radicalen hadden op de ontwikkeling in hun eigen partij. Zij waren in feite uit op deelname aan het reeds in gang gezette heroriëntatieproces. Anders dan in de KVP was men het er in de ARP bovendien over eens, dat er een relatie moest blijven tussen grondslag en politieke koers van de partij. De radicalen in de ARP waren volop antirevolutionair. Zij meenden alleen, dat de ARP haar programma beter tot gelding kon brengen met de PvdA. Ook de welwillende opstelling van de – ten dele evangelisch-radicalen – AR-leiding jegens de radicalen speelde een rol bij hun beslissing om binnen de partij te blijven.¹³⁸

Op 20 april 1968, één week vóór het oprichtingscongres van de PPR, kwam 's ochtends in Bunnik een groep van 26 oud-leden van de AR-werkgroepen (ARWG) samen. Deze ARWG werden weer tot leven gebracht en fuseerden die middag met andere daartoe uitgenodigde AR-adhesiebetuigers van de Christen-Radicalen. In de kerngroep van de medio 1969 160 leden tellende ARWG zaten onder anderen Boukema, P.J.A. Idenburg, Kuiper en Scholten. Idenburg trad als woordvoerder op.

Hoewel de CH-radicalen de nodige bezwaren koesterden tegen het optreden van Mellema, Biesheuvel en Schmelzer, dachten ook zij niet aan uittreden.¹³⁹

3.12 Het interimrapport van de Achttien

Aan de vooravond van het uittreden van de radicalen uit de KVP-fractie hadden de Achttien hun werkzaamheden opgeschort. De algemene overtuiging was die avond geweest, dat thans eerst de drie partijen gelegenheid moesten krijgen zich uit te spreken over het door de Achttien tot dan toe verrichte

werk.¹⁴⁰ Op 11 maart 1968 brachten de Achttien met het oog hierop een interimrapport uit, bestaande uit de nota *Principiële uitgangspunten* en een drietal programmatische stukken, *Vre-despolitiek en ontwikkelingslanden*, *Rechtvaardiger inkomens- en vermogensverdeling* en *Het functioneren van de overheid in de moderne samenleving*.

Van deze vier rapporten trok de nota over principiële uitgangspunten, opgesteld door de directeur van de Dr. A. Kuypersstichting – Prins –, de meeste aandacht. In deze nota erkende Prins, dat het evangelie geen ‘uitgewerkte politieke gedragsregels’ bevat. Hij voegde hier echter onmiddellijk aan toe dat het wèl inspireert tot een bepaalde mens- en maatschappijvisie waaruit zo’n beleid dient voort te vloeien. Teneinde de hiervoor benodigde ‘vertaalslag’ te kunnen maken, achtte hij partijvorming op confessionele grondslag – ook anno 1968 nog – een geschikt instrument:

Wij menen (...) dat door middel van een politieke organisatie die zich door het evangelie wil laten zeggen, de evangelische boodschap op de meest vruchtbare wijze in de politiek tot uitdrukking kan worden gebracht. De concretisering van de verbinding tussen evangelie en politiek behoeft zich dan immers niet te beperken tot de individuele meningsvorming bij die leden van de partij die zich door het evangelie willen laten leiden – zoals in een niet-christelijke partij het geval is – maar zij kan gestalte krijgen door een collectieve bezinning binnen de partij. Die politieke meningsvorming binnen de partij kan zich bovendien voltrekken in een geestelijk klimaat dat harmonieert met de diepste levensovertuiging van de leden van de partij. Een klimaat dat een waarborg is voor de bereidheid bij de leden van de partij elkaar over en weer te confronteren met het evangelie.¹⁴¹

Bij de bespreking van eerdere concepten van het rapport waren accentverschillen merkbaar geweest. Zo bevat het verslag van de vergadering van het dagelijks bestuur van de KVP van 19 juni 1967, waarin het eerste concept werd besproken,¹⁴² de volgende passage: ‘In grote lijnen en als uitgangspunt is men het met de nota eens. In deze “taal” is het stuk echter zeker niet voor publicatie geschikt. (...) De heer Van der Gun wil gaarne tot nadere concrete voorstellen komen waardoor een geleidelijke groei kan ontstaan naar een gemeenschappelijk program. De voorliggende verklaring is te algemeen, er moet meer perspectief geboden worden.’¹⁴³ Het verslag van de kort hierna gehou-

den bijeenkomst van de Achttien bevat de volgende weergave van een interventie van de toenmalige KVP-partijvoorzitter Aalberse: 'Een stuk als dit acht spreker voor gebruik naar buiten te algemeen. Er wordt ook een te moeilijk bespreekbare terminologie gehanteerd.'¹⁴⁴ Uit dit laatste verslag zijn ook de volgende twee citaten afkomstig: 'De heer *Gielen* vreest, wat het begin van dit stuk betreft, dat wij op deze manier een kerkelijk instituut inbrengen in de politiek.'¹⁴⁵ En: 'De heer *Cals* vindt, dat wij moeten oppassen de indruk te wekken, dat wij de mensen zijn, die het voor God opnemen.'¹⁴⁶

Ook bij de bespreking van het tweede concept van de nota in de Groep van Achttien, op 15 september 1967, waren er accentverschillen geweest. Zo merkte Van Niftrik op: 'De inleiding brengt ons te snel naar de samenleving en de medemenselijkheid. Wat komt er van het wezen van een confessionele partij terecht als wij het eens worden over slechts dit minimum? (...) Prof. *Van Niftrik* meent, dat de belijdenis van God hier helemaal opgaat in de naastenliefde. Er is ook een relatie tot God waar de naaste buiten staat.'¹⁴⁷ De delegatie van de ARP sloot zich – toen nog bij monde van Berghuis, die de vergadering voorzat – hierbij aan: 'De *voorzitter* is het eens met prof. Van Niftrik, dat iets gemist wordt van de verticale lijn.'¹⁴⁸ Van KVP-zijde, daarentegen, merkte Cals op, 'dat het juist te lang duurt voor het stuk bij de medemenselijkheid komt. Je wil bekende dingen horen, anders vertrouw je het niet. Waarom willen wij samenwerken. Wij zijn samen christenen. Moet dat in dit stuk zo erg uitvoerig? Het duurt te lang. Zo slaat het niet aan naar buiten.'¹⁴⁹

De uiteindelijke inhoud van het rapport was echter, zoals Veerman het uitdrukte, 'goed reformatorisch'.¹⁵⁰ Mede hierdoor leverde het interimrapport van de Achttien voor de CHU geen grote problemen op. Op 18 mei 1968 sprak de algemene vergadering van deze partij in Groningen in een met grote meerderheid van stemmen aangenomen resolutie uit, dat het gesprek in de Groep van Achttien diende te worden voortgezet en dat de Achttien spoedig ook rapporten moesten uitbrengen over de structuur van de samenleving, het functioneren van de democratie, het welzijnsbeleid, inclusief het cultuurbeleid en over de mogelijkheden van organisatorische samenwerking.¹⁵¹

De algemene vergadering verwierp een door A.K. Verweij ingediende en door de CH-radicalen Mol en Viersen gesteunde motie, waarin werd voorgesteld pas politieke consequenties te

trekken uit het gesprek in de Achttien, nadat het nieuwe CHU-programa zou zijn vastgesteld. Slechts enkele leden stemden vóór.¹⁵²

In de discussies tijdens het AR-partijconvent van 25 mei 1968 openbaarden zich twee stromingen. De ene stroming legde de nadruk op de gemeenschappelijke (christelijke) grondslag van ARP, CHU en KVP. Voor de andere stroming woog eenheid van politieke koers zwaar.

In de door het convent met algemene stemmen aangenomen resolutie werd dit dilemma afgewezen. Volgens deze resolutie rechtvaardigden de omstandigheden van dat moment niet een – in een andere historische situatie ontstane – gescheidenheid van diegenen, die vanuit dezelfde evangelische inspiratie een politiek wilden bedrijven gericht op vernieuwing van de samenleving. De ARP zag als een van de hoofdlijnen van haar beleid ‘het streven naar samenwerking van christelijke partijen en, waar mogelijk, het samenvoegen van politieke activiteiten van allen die – krachtens de bijbelse belijdenis van Christus’ Koningschap over de wereld – in de geestelijke, politieke en maatschappelijke tegenstellingen een gemeenschappelijke roeping hebben te vervullen’.¹⁵³ Tegelijk werd in de resolutie echter het voorbehoud gemaakt, ‘dat niet alleen overeenstemming zal dienen te bestaan over een gemeenschappelijk uitgangspunt en een in hoofdzaken gemeenschappelijk en duidelijk programma, maar ook over de wijze waarop dat programma het beste tot uitvoering kan worden gebracht’.¹⁵⁴ Voor dit voorbehoud hadden met name de radicalen en de ARJOS zich sterk gemaakt. Het zou in de jaren die volgden in verschillende ARP-resoluties terugkeren.¹⁵⁵ Tenslotte achtte het AR-partijconvent het ook noodzakelijk, dat de verhouding tot de PPR onderwerp van bespreking zou uitmaken in de Groep van Achttien.¹⁵⁶

Tijdens de partijraad van de KVP op 8 juni 1968 werd de discussie over *Principiële uitgangspunten* ingeleid door een rede van P.A.J.M. Steenkamp, die daartoe was uitgenodigd door partijvoorzitter Van der Stee. Steenkamp was van 1949 tot 1954 bedrijfs econoom geweest bij de NV Uithoornse Bacon- en Conservefabriek en van 1954 tot 1966 directeur van deze fabriek. In 1960 had hij een benoeming aanvaard tot buitengewoon hoogleraar in het sociaal recht aan de Technische Hogeschool Eindhoven, in 1966 tot gewoon hoogleraar. Tussen 1968 en 1970 presideerde hij het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerk-

provincie te Noordwijkerhout.¹⁵⁷ Steenkamp kende de reformatische denkwereld. In 1951 was hij aan de Katholieke Economische Hogeschool Tilburg gepromoveerd tot doctor in de economische wetenschappen op een proefschrift over *De gedachte der bedrijfsorganisatie in protestants-christelijke kring*. Van 1946 tot 1948 was hij voorzitter geweest van het Amsterdamse Jeugdparlement, dat geen katholieke maar een christen-democratische fractie telde.¹⁵⁸

In zijn rede voor de KVP-partijraad van 8 mei 1968 koos Steenkamp voor de eerste maal publiekelijk positie in de discussie over de grondslag van de KVP en de eventueel te vormen nieuwe partij, door te stellen: 'Het evangelie bevat (...) geen politieke boodschap, maar het bevat wel waarden, die wij moeten verwoorden in staatkunde en maatschappij. (...) Mijn standpunt is, mijnheer de voorzitter, dames en heren, dat er vandaag in ons land nog wel behoefte is aan een moderne volkspartij, een volkspartij die de evangelische waarden – en meer niet – die in onze levensbeschouwing steeds centraler zijn komen te staan, nu bijzaken en ballast weggefallen zijn, die deze evangelische waarden in gemeenschappelijke bezinning en in grote bescheidenheid vertaalt voor onze samenleving.'¹⁵⁹ Steenkamp sprak van de oproep en opdracht van Handelingen 1:8: 'Er is een woord dat mij bijzonder lief is, mijn leven lang, en dat woord luidt: "Gij zult mijn getuigen zijn". Welnu dames en heren ik geloof dat deze klemmende oproep en opdracht "Gij zult mijn getuigen zijn" niet beperkt is tot het persoonlijke leven, daar is geen sprake van. Ik vind – en ik mag dat dan nog gewoonweg – ik vind dat ik in dit land, vandaag en in de huidige situatie het beste gestalte kan geven aan die opdracht door bij te dragen tot een moderne, evangelische volkspartij, mits deze partij aan bepaalde voorwaarden voldoet.'¹⁶⁰ Tevens vroeg hij zich af:

Och mijnheer de voorzitter, wanneer houden wij in dit theologiserende volk toch eens op met elkaar voor het röntgenapparaat te zetten om de mate van christelijke inspiratie te bepalen?

Wanneer stoppen we er toch mee om elkaar door te lichten op de hoeveelheid evangelische gezindheid?¹⁶¹

Aan het eind van zijn rede signaleerde Steenkamp een tiental kernvraagstukken voor de politiek van de eerstvolgende jaren. Hij noemde respectievelijk de armoede elders in de wereld, veiligheidsbeleid, Europa, inkomens- en vermogensverhoudingen,

woningbouw, werkgelegenheid, een sterker accent op de collectieve voorzieningen, onderwijs- en cultuurbeleid, democratisering en vernieuwing van het Nederlandse staatsbestel.¹⁶²

Ondanks hier en daar forse kritiek vanuit de werkgroepen op de protestantse toonzetting van het rapport *Principiële uitgangspunten*, keurde de KVP-partijraad van 8 juni 1968 het rapport in grote lijnen goed. Definitieve besluitvorming over de vraag of het ook kon worden beschouwd als concretisering van de 'algemeen christelijke volkspartij' die de KVP-partijraad van 8 en 9 december 1967 te Arnhem voor ogen had gestaan, werd van het najaar van 1968 verschoven naar november 1969. Eerst diende een eigen KVP-verkiezingsprogramma te worden opgesteld, waaraan de voorstellen van de Achttien konden worden getoetst.¹⁶³

3.13 De brief aan de lagere partij-regiën

Op 12 augustus 1968 ontbrandde binnen het dagelijks bestuur van de KVP een discussie over het tempo waarin de samenwerking met ARP en CHU zich voltrok. Verschillende deelnemers aan de discussie bleken de bereikte resultaten te mager te vinden. Onder de ontevreden bevond zich de voorzitter van de kring-Limburg van de KVP, H.H. Veringa, die er nog eens aan herinnerde dat de resoluties van Arnhem dienden te worden uitgevoerd: 'Als de ARP en/of CHU hierin niet willen meegaan, moeten we niet schromen het alleen te doen. Het nieuwe gezicht van de partij moet zo spoedig mogelijk tot stand komen.'¹⁶⁴

Twee weken later werd op deze problematiek teruggekomen, waarbij werd geconcludeerd dat in de Groep van Achttien, die haar werkzaamheden inmiddels had hervat,¹⁶⁵ thans snel tot zaken moest worden gekomen: 'Als maximum geldt daarbij te komen tot een christelijke partij. Hoewel bij voorbaat vast staat dat dit niet mogelijk zal zijn, wil men toch in elk geval zoveel mogelijk bereiken.'¹⁶⁶

Tijdens de eerstvolgende bijeenkomst van de Achttien opperde Van der Stee de gedachte om, naast het werk dat op dat moment reeds werd verricht, een program in hoofdzaken op te stellen. Gelijktijdig zou een gesprek kunnen worden geopend over de vraag hoe een samenwerking tussen de drie partijen organisatorisch vorm gegeven moest worden, wanneer deze eenmaal pro-

grammatisch mogelijk was gebleken. Vanuit de lagere partijorganen waren volgens Van der Stee vragen gekomen over mogelijke vormen van samenwerking op provinciaal en gemeentelijk niveau. Hij wees erop, dat er niet zoveel tijd meer was. In 1971 waren er Kamerverkiezingen en reeds in 1970 verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden: 'Wanneer de progressieve concentratie het thema van de dag gaat worden, is een positieve daad van de drie grote christelijke partijen wel op zijn plaats.'¹⁶⁷

De gedachtengang van Van der Stee bleek Tilanus aan te spreken. Deze merkte volgens het kort verslag van de bijeenkomst op: 'Als we er nu niet mee beginnen raken we in 1970 in tijdnood. (...) Allerlei regionale en plaatselijke besturen vragen wat er met het oog op 1970 moet gebeuren. We zouden er goed aan doen een aantal modellen gereed te hebben die op de verschillende regionale en plaatselijke omstandigheden passen.'¹⁶⁸

Geheel anders lagen de zaken echter voor Veerman, die van oordeel was dat er tussen Van der Stee en hem een duidelijk 'tempo-verschil' bestond.¹⁶⁹ Ook over de van KVP-zijde verlangde reactie op de opstelling van de progressieve partijen was hij niet te spreken: 'Wanneer wij een positieve daad zouden moeten stellen tegenover de progressieve concentratie stuiten wij op het grote gevaar in de Nederlandse politiek: de blokvorming, waardoor manoeuvreerbaarheid verdwijnt en verstarring toeneemt, zodat niet meer tot een goede regering of een goed beleid gekomen kan worden. Het gevaar is, dat een monolithisch blok ontstaat, waarmee niet meer te praten zou zijn. Wanneer wij hier ontijdig een hechte samenwerking zouden vinden, zouden wij anderzijds een hechte blokvorming oproepen.'¹⁷⁰

Ondanks deze meningsverschillen besloten de Achttien in september 1968 een tweetal nieuwe programmatische punten in studie te nemen: de economische macht van de onderneming en het welzijnsbeleid.¹⁷¹ Hiernaast zou de reeds ingestelde commissie Duidelijkheid thans zo snel mogelijk met haar werk beginnen. Deze commissie onder voorzitterschap van de katholieke oud-minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, G.M.J. Veldkamp, met F.A. Bibo als secretaris, die later ook wel commissie Concretisering samenwerking werd genoemd, had als opdracht te onderzoeken hoe aan de kiezers meer duidelijkheid kon worden verschaft vóór de verkiezingen alsmede de mogelijke vormen van samenwerking tussen ARP, CHU en KVP na te gaan.¹⁷²

Op 21 september 1968 kwam ook in het centraal comité van de ARP de vraag aan de orde, hoe de opstelling van de confessionele partijen diende te zijn ten aanzien van samenwerkingsvormen bij de in 1970 te houden Staten- en raadsverkiezingen. Aanleiding vormde in dit geval de ontwikkeling in Friesland, waar ARP, CHU en KVP bezig waren met de opstelling van een gemeenschappelijk provinciaal program.¹⁷³ Veermans eerste reactie was opnieuw terughoudend. Wel was hij van mening, 'dat de situatie nu anders ligt dan vier jaar geleden. Maar men kan de zaak niet rondmaken terwille van de provincies. Zou men op korte termijn daar tot resultaten komen met enige fanfare, dan kan dat mogelijk repercussies ten gevolge hebben die landelijk politiek bezien ongewenst zijn.'¹⁷⁴ In de notulen van de vergadering van het centraal comité van een kleine maand later leest men: 'Spreker [Veerman] zegt, dat het duidelijk is, dat de KVP in sommige plaatsen bezig is iets te forceren. Spreker dringt er daarom op aan voorzichtig te zijn. En mochten er verwijten worden gemaakt, dan vindt spreker dat men die maar voor lief moet nemen. (...) Spreker heeft het gevoel, dat men nu vroeger denkt aan de Statenverkiezingen dan vorige keren het geval was. Dan is dat niet helemaal gezond. Het betekent, dat er onzekerheid aanwezig is. Spreker vindt dat wij als partij rustig onze eigen gang moeten gaan.'¹⁷⁵ Maar op 21 oktober 1968 was het Veerman persoonlijk die er in de Groep van Achttien op aandrong, dat een richtlijn zou worden opgesteld over samenwerking tussen de drie partijen op lokaal en provinciaal niveau. Daartoe werd inderdaad besloten.¹⁷⁶

Toen de drie partijvoorzitters als gevolg hiervan een brief aan de lagere partij-regionen opstelden, werd deze binnen de KVP spoedig beschouwd als een 'test-case' voor de wil tot verdergaande samenwerking bij met name de ARP.¹⁷⁷ In antirevolutionaire kring leidde de kwestie echter tot ernstige verdeeldheid. Tijdens een ruim zeven uur durende vergadering van het centraal comité van de ARP op 14 december 1968 gaf de AR-radicaal Feddema in duidelijke bewoordingen te kennen, waaruit zijn aarzeling ten aanzien van de samenwerking van de drie partijen in het algemeen en de brief aan de lagere partij-regionen in het bijzonder voortkwam: 'Het oriënterende karakter van de "18" is voorbij. Uit de gevolgde procedure blijkt, dat de ARP niet meer vrij is. Onze zelfstandigheid is niet meer aanwezig. De top van de ARP wordt onder druk gezet door de lokale achterban van de partij. Het klimaat in een CDU, waar het naar toe

lijkt te gaan, is dusdanig, dat veel mensen in de ARP zich daar niet thuis zullen voelen. Daarom moet deze brief niet verzonden worden of radicaal worden gewijzigd. Nu moet de strategie bepaald worden. Beslissen wij nu niet, dan beslissen de feiten over ons.¹⁷⁸ Aan het eind van deze vergadering werd zonder hoofdelijke stemming een communiqué vastgesteld. P.C. Bos, Boukema, Feddema en J.N. Scholten tekenden echter bezwaar aan tegen de zin, waarin stond dat het centraal comité akkoord ging met de strekking van de brief. Vervolgens sprak het centraal comité unaniem het vertrouwen uit in de partijvoorzitter en het moderamen inzake het gevoerde beleid.¹⁷⁹

Na in het weekeinde telefonisch contact te hebben gehad met de woordvoerder van de AR-radicalen, P.J.A. Idenburg, verklaarde Veerman tijdens de vergadering van het moderamen op 16 december 1968, dat – in tegenstelling tot wat de zaterdag ervóór zijn indruk was geweest – hier het begin van een breuk kon liggen.¹⁸⁰ Tegelijkertijd was hij echter van oordeel, dat in verband met de geloofwaardigheid van de ARP die avond de bespreking van de brief van de partijvoorzitters in de Achttien gewoon doorgang moest vinden, hetgeen ook gebeurde.¹⁸¹

In de tijdens deze samenkomst van de Achttien vastgestelde brief aan de lagere partij-echelons, die op 19 december 1968 zou worden verzonden, stond te lezen dat de werkzaamheid van de Groep van Achttien op nationaal niveau duidde op een bepaalde ontwikkeling, waar de betreffende drie partijen zich positief tegenover hadden gesteld. Deze partijen stonden in beginsel ook positief tegenover soortgelijke ontwikkelingen op de lagere niveaus van hun organisaties.¹⁸² Conform de wens van het centraal comité van de ARP werd in de brief van de partijvoorzitters echter de navolgende clausulering opgenomen: 'Het wordt op prijs gesteld, dat men niet vooruit loopt op de resultaten op landelijk vlak. Wij zijn daarom van mening, dat de samenwerking bij Provinciale Statenverkiezingen 1970 niet moet leiden tot een fusie, tot een federatie of een overkoepelingsorgaan van de drie partijen als zodanig.'¹⁸³

Waren ARP en CHU voorheen in de provincies Limburg en Noord-Brabant met een gezamenlijke lijst uitgekomen, bij de Statenverkiezingen van 1970 gebeurde dit alleen in Noord-Brabant. In Limburg kwam er, evenals in Friesland, een zogeheten 'CCP-lijst' uit van ARP, CHU en KVP ('Combinatie van Christelijke Partijen').¹⁸⁴

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van datzelfde jaar behaalden de CCP-lijsten in totaal 7,1% van de stemmen, tegen 7,0 voor de (uitsluitend uit protestants-christelijke partijen samengestelde) PCG-lijsten, 3,4% voor de ARP, 3,3% voor de CHU en 11,0% voor de KVP.¹⁸⁵

3.14 Over kleine en grote regeerakkoorden

Afgezien van de brief aan de lagere partij-regiën, leek er uit het gesprek tussen de delegaties van ARP, CHU en KVP weinig meer te komen. Op 2 juni 1969 schreef Tilanus vanaf zijn ziekbed – hij was op dat moment herstellende van een hartinfarct – een brief aan zijn collega-fractievoorzitters Biesheuvel en Schmelzer om hen deelgenoot te maken van zijn zorgen en teurstelling over de gang van zaken in de Groep van Achttien: ‘Het elan waarmee Aalberse, Berghuis en ik na de verkiezingen van 1967 zijn begonnen lijkt mij verdwenen te zijn. (...) Wat in het begin en in het vergaderseizoen 1967/68 een geïnspireerde groep van christenen was, is in het vergaderseizoen 1968/69 in het zand gelopen als een vrijblijvende economische debatingclub.’¹⁸⁶

In tien punten deed Tilanus in zijn brief een voorstel om het overleg weer op gang te brengen, waarbij zijn gedachten onder meer uitgingen naar de opstelling van een basisprogram, het aan de partijsecretariaten en wetenschappelijke instituten opdragen zoveel mogelijk samen te werken, een gemeenschappelijk secretariaat in 1970 en overleg en onderlinge afstemming van de kandidatenlijsten bij de eerstvolgende verkiezingen.

Schmelzer¹⁸⁷ en Biesheuvel¹⁸⁸ reageerden welwillend op de brief. Er veranderde echter weinig.¹⁸⁹ Op 22 september 1969 vond de twintigste, tevens laatste vergadering plaats van de Achttien. Rapporten werden vastgesteld over de herziening van de ondernemingsstructuur, de economische macht van de onderneming en het welzijnsbeleid.¹⁹⁰ De Achttien besloten deze rapporten ter beoordeling voor te leggen aan de drie partijen. Daarbij zou tevens worden gevraagd of in het licht van de bereikte resultaten de conclusie gerechtvaardigd was, dat de drie partijen het programmatisch eens zouden kunnen worden.¹⁹¹

Vier dagen later rapporteerde ook de door de Groep van Achttien ingestelde commissie Duidelijkheid. Deze commissie beval

in haar werkstuk ARP, CHU en KVP aan om tijdig vóór de verkiezingen van 1971 een 'klein regeerakkoord' aan te gaan.¹⁹² Hiernaast diende 'ernstig' te worden onderzocht of dit 'klein regeerakkoord' kon worden uitgebreid tot een 'groot regeerakkoord', dat wil zeggen met ook andere partijen erbij. Mocht de aldus gevormde combinatie bij de verkiezingen een meerderheid behalen, dan zou daaruit een kabinet kunnen worden gevormd. Indien het niet mogelijk bleek met andere partijen een dergelijk groot regeerakkoord te sluiten, zouden de drie christelijke partijen moeten trachten vóór de verkiezingen aan de kiezers inzicht te verschaffen omtrent hun voornemens, bijvoorbeeld door het afleggen van een intentieverklaring.¹⁹³

Het rapport werd, conform een – op voorstel van Veerman genomen – besluit van de Achttien van 22 september 1969, onder verantwoordelijkheid van de commissie aangeboden als een discussiestuk voor de partijen.¹⁹⁴

Ook elk van de drie partijen afzonderlijk stelde een rapport over de onderhavige materie op. In het bijzonder in de KVP-commissie Duidelijkheid, die evenals de commissie van de Achttien onder voorzitterschap stond van Veldkamp, waren daarbij verschillen van inzicht naar voren gekomen.¹⁹⁵ Een subcommissie, bestaande uit secretaris Bibo, Couwenberg, H.A.M. Elsen, H.Th.J.F. van Maarseveen, Van Rijkevorsel, Veldkamp en Westerterp had in één van haar concepten in een paragraaf getiteld 'Partijvernieuwing – Naar een Nederlandse Volkspartij' geschreven, dat op basis van wat er in de katholieke wereld in Nederland gaande was, mocht worden geconstateerd, dat het open katholicisme de verdere ontwikkeling steeds meer zou bepalen. De hieruit te trekken conclusie was duidelijk:

In het voetspoor van de krachten, die reeds in deze richting stuwden, zal de KVP zich dienen in te stellen op een verdere ontwikkeling van het sociale volkspartijtype in de richting van een algemene Nederlandse volkspartij, die open staat voor mensen uit verschillende maatschappelijke kringen en van verschillende maatschappelijke kringen en van verschillende geestelijke richtingen. Het christen-democratische samenwerkingsverband, zoals beoogd door de resoluties van Arnhem, kan kern en uitgangspunt worden van een ontwikkeling in deze richting. Een volkspartij als hier bedoeld zou zich tot algemeen doel kunnen stellen: het werken aan een verdere ontwikkeling van de fundamentele menselijke waarden, die ten grondslag liggen aan onze beschaving, met bijzondere accentuering van de solidariteit in na-

tionaal en internationaal verband en met erkenning van de wezenlijke betekenis van Christendom en Humanisme als inspiratiebronnen.¹⁹⁶

Tijdens de bespreking van dit concept verzetten Romme, Schmelzer, Van der Stee en ook Veldkamp zelf zich tegen deze passage.¹⁹⁷

Op 15 november 1969, toen het rapport van de commissie Duidelijkheid van de Achttien inmiddels was verschenen, bedankte het KVP-Eerste-Kamerlid en DCN-lid Copray voor het lidmaatschap van de commissie.¹⁹⁸ Twee dagen later volgde een dankbrief van Couwenberg, 'wegens de ontoelaatbare wijze, waarop de partijleiding bij herhaling zich gemengd heeft in het werk van de commissie, waardoor de belangrijkste DCN-bijdragen uit het uit te brengen rapport verwijderd zijn'.¹⁹⁹

In het op 24 november 1969 gereedgekomen rapport van de KVP-commissie Duidelijkheid stelde de commissie, dat de passages over het 'klein regeerakkoord', het 'groot regeerakkoord' en de 'intentieverklaring' uit het rapport van de commissie Duidelijkheid van de Groep van Achttien haar volledige instemming hadden.²⁰⁰

3.15 Het uittreden van een groep AR-radicalen

De behandeling van de tweede reeks rapporten van de Groep van Achttien verliep bij de CHU en de KVP zonder noemenswaardige problemen. Binnen de ARP lag de situatie gecompliceerder. De partijtop was overwegend vóór de opstelling van een gemeenschappelijk urgentieprogram. De AR-radicalen waren hierover onderling verdeeld, waarbij Feddema en anderen geleidelijk kwamen te staan tegenover collega-radicalen als Boukema, P.J.A. Idenburg, Kuiper en J.N. Scholten. Op 31 oktober 1969 publiceerde Feddema met 68 anderen een open brief, waarin hij er bij het AR-partijconvent op aandrong de oriënterende besprekingen tussen de ARP, de CHU en de KVP thans als afgerond te beschouwen en zich intern te beraden op de vraag of de ARP haar toekomst al dan niet zou verbinden aan de CHU en de KVP in één politiek verband. Tot elke prijs moest worden vermeden, dat onder de noemer van een christelijke concentratie een 'centrumgroepering' ontstond.²⁰¹

Veerman constateerde tijdens de vergadering van het centraal comité van 24 oktober 1969, dat als algemeen punt in de discussie had gespeeld: 'aber mir fehlt der Glaube. Men gelooft er niet aan. Spreker heeft het daar wat moeilijk mee. Men kan bij spreker begrip vinden als gezegd wordt dat de punten een en twee [van de ontwerp-resolutie voor het AR-partijconvent van 8 november 1969] te pretentius zijn. Maar als men zegt niet in de KVP en de CHU te geloven, als men vindt dat alleen de AR goed is en dat de beide andere partijen een blok aan het been zijn, dan vindt spreker dat te ouderwets, te pretentius, te mannenbroederig geredeneerd. Wij spreken toch over christelijke partijen. Zouden wij niet wat meer hoop moeten hebben, niet wat relativeren dat de ARP hèt antwoord gevonden heeft?'²⁰²

Volgens Veerman was in de punten een en twee van de resolutie gepoogd tot uitdrukking te brengen waaraan een christelijke partij zou moeten voldoen. De twijfel moest de ARP echter ook op zichzelf betrekken: 'Hebben wij het altijd zo goed gedaan? Sinds ongeveer 1960 is er wel wat veranderd in de partij. Maar zijn de antirevolutionairen sinds die tijd wedergeboren? Er is nog veel oude plunje. Daarom mogen wij wel wat bescheiden zijn. (...) Het betoog van de heer Feddema vindt spreker eigenlijk wat te overdreven kritisch tegenover KVP en CHU.'²⁰³

Teneinde een dreigende scheuring te voorkomen, bracht partijvoorzitter Veerman tijdens het AR-partijconvent van 8 november 1969 niettemin een fasering aan in de besluitvorming. Alvorens het overleg met de KVP en de CHU over het gemeenschappelijke urgentieprogramma te openen, zou de ARP een eigen beleidsprogram opstellen en voorwaarden formuleren waaraan het gemeenschappelijk urgentieprogram moest voldoen. Het eigen beleidsprogram diende volgens de door het AR-partijconvent aangenomen resolutie tijdens het voorjaarsconvent van 1970 aan de orde te komen, de stukken voor het gemeenschappelijk urgentieprogram tijdens het najaarsconvent van dat jaar.²⁰⁴ Onder deze condities ging het AR-partijconvent op 8 november 1969 akkoord met de drie rapporten van de Groep van Achttien.

De AR-radicalen leken zich redelijk te kunnen vinden in dit compromis. De tegemoetkomendheid van Veerman lokte echter op haar beurt kritiek uit, met name bij AR-fractievoorzitter Biesheuvel. Deze pleitte in de extra vergadering van het moderamen van 13 november 1969 voor een spoedig overleg over

voorbereidende werkzaamheden op grond van de rapporten van de Achttien:

Uit angst voor de Feddema's durft men niet zo te beslissen als spreker voorstaat. Straks hoeft niet namens spreker gesproken te worden.

Wij hebben een jaar de tijd en nu wordt het overleg even een half jaar uitgesteld. De medewerking van spreker is daarvoor niet te krijgen.

Voor spreker is essentieel dat in 1971 de drie partijen elkaar vinden op een gezamenlijk urgentieprogram. Twee jaar heeft spreker daarvoor met volle overtuiging gewerkt. Nu dreigt dit in het zicht van de haven te mislukken. Dit uitstellen is ook volstrekt in strijd met de resolutie. Tegen informeel overleg heeft spreker overwegende bezwaren.²⁰⁵

Veerman bedacht hierop een nieuw compromis: het voorbereidend werk voor het gemeenschappelijk urgentieprogram zou alvast kunnen beginnen, mits duidelijk was dat niemand eraan gebonden was voordat de interne AR-bezinning zou zijn afgesloten. Letterlijk sprak hij van 'spit- en graafwerk'.²⁰⁶ Tevens verzekerde Veerman Biesheuvel op diens verzoek, dat het deze laatste vrijstond met zijn collega-fractievoorzitters Schmelzer en Mellema campagne te voeren in het kader van de Staten- en raadsverkiezingen van 1970 en bij die gelegenheid een goed woord voor de samenwerking met CHU en KVP te doen.²⁰⁷

In de eerste helft van 1970 schreef de AR-leiding twee brede partijconferenties uit. De eerste vond plaats op 13 en 14 februari en diende ter voorbereiding van het AR-program van actie 1971-1975. Ter conferentie werden de onderwerpen welzijn, bestuurlijke vormgeving, internationale politiek en sociaal-economisch beleid behandeld.²⁰⁸ Tijdens deze conferentie verspreidde de stroming-Feddema onder de AR-radicalen een brief, waarin meer dan 100 leden van de ARP het moderamen van hun partij verzochten, het besluit om door middel van besprekingen met de CHU en de KVP te komen tot een vorm van programmatische samenwerking voor de komende Kamerverkiezingen te herroepen. De briefschrijvers meenden dat in het verkiezingsprogram van de ARP een uitspraak moest worden opgenomen dat, indien de AR-Tweede-Kamerfractie na de verkiezingen bij de kabinetsformatie een keuze zou moeten maken tussen de PvdA en de VVD of tussen de PPR en de KVP, de PvdA en de PPR als coalitiepartners zouden worden gekozen. Ook wilden

zij, dat de ARP zich zou openstellen voor katholieken door een herziening van het beginselprogram. Tot de ondertekenaars van de brief behoorden, behalve Feddema zelf, B. de Gaay Fortman, Jager, Van Kaam, H.M. Kuitert, H. Linneman, Van Putten en Reugebrink. De briefschrijvers hadden besloten een actiecentrum in te richten, dat adressen van sympathisanten verzamelde en waar anti-samenwerkings-spreekbeurten werden gecoördineerd. De actie werd gevoerd onder de titel: 'Redt de ARP', met als ondertitel 'Progressief christelijke politiek in gevaar'.²⁰⁹

Tegenover deze radicalen stonden vijf radicale antirevolutionairen rond P.J.A. Idenburg, die samen met vijf KVP'ers een open brief publiceerden. Zij hielden vast aan samenwerking met CHU en KVP, omdat zij polarisatie van partijpolitiek Nederland rond enerzijds de PvdA en anderzijds de VVD wensten te voorkomen. Zij meenden, dat de KVP in een vooruitstrevende koers kon worden gebracht, als een aantal leiders van die partij vervangen werd. De ondertekenaars van deze brief waren, naast Idenburg zelf, A.A.M. van Agt, AR-senator Albeda, KVP-radicaal P.J. Beugels, CNV-secretaris De Graaf, KVP-Kamerlid Mommersteeg, NKV-adviseur Van Schaik, AR-radicaal A.G. Smallenbroek, Steenkamp en de gereformeerde hoogleraar in de zendingswetenschap J. Verkuyl.²¹⁰

Op 30 mei 1970 vond de tweede conferentie van de ARP plaats. Deze stond gedeeltelijk in het teken van een nadere bezinning over, zoals het heette, het verplichtende karakter van het evangelie voor het politiek handelen. Met het oog op dit gedeelte van de conferentie was een commissie onder voorzitterschap van J. Smallenbroek ingesteld, die een rapport over 'Evangelie en politiek' voorbereidde. H. Rebel was aangezocht als secretaris van de commissie.²¹¹ Dit rapport mondde uit in de conclusie, dat 'een voortgaande samenwerking tussen de drie grote christelijke partijen perspectief biedt voor een politiek op langere termijn en een belangrijke bijdrage kan vormen om de grote problemen van de huidige tijd de baas te worden'.²¹²

Het andere gedeelte van de conferentie handelde over de kwestie van de staatkundige vernieuwing. Hier stonden de voorstellen van de Staatscommissie Cals-Donner en van de commissie Duidelijkheid van de Groep van Achttien centraal. Ter voorbereiding had het centraal comité een gespreksgroep samengesteld, die onder voorzitterschap stond van A.M. Donner, met Prins als vice-voorzitter en J.G.H. Krajenbrink als secretaris.²¹³ In de ge-

spreksgroep bleek, evenals tijdens de conferentie zelf, uiteenlopend te worden gedacht over de voorstellen van beide commissies.²¹⁴

Toen het AR-partijconvent van 12 en 13 juni 1970 besloot de aanbeveling van de Groep van Achttien tot een gemeenschappelijk urgentieprogramma van de drie partijen bij de verkiezingen van 1971 te aanvaarden, verliet een groep van ongeveer 20 AR-radicalen de partij.²¹⁵ Onder hen bevonden zich Feddema, B. de Gaay Fortman en Van Putten. De eerste richtte, na enige tijd de werkgroep 'Bundeling' te hebben gevormd, de Evangelische Solidariteitspartij (ESP) op.²¹⁶ De tweede sloot zich in 1970 vanuit Zambia²¹⁷ per telegram aan bij de PPR, welke partij hij twee jaar later als lijsttrekker naar zeven Kamerzetels zou leiden. De derde wendde zich na verloop van tijd tot de PvdA.

Een duidelijke meerderheid van de AR-radicalen – onder wie Albeda, Beinema, Beumer, W. Blanken, Boukema, J. Budding, S. Faber, De Graaf, J. Hollander, P.J.A. Idenburg, Kuiper, J.P. Miedema, J.N. Scholten, A.G. Smallenbroek en A.J. Vermaat – bleef in de partij. In het bijzonder bij deze laatsten leidde het uittreden van hun voormalige geestverwanten tot ontstemming en verontwaardiging. Volgens de notulen van de extra vergadering van het moderamen op 12 juni 1970 sprak De Boer van 'het kwalijke vertrek van Feddema c.s.'.²¹⁸ Kuiper merkte bij de bespreking van een ontwerp-verklaring op: '[D]at de naam van Feddema één keer genoemd wordt is voldoende. Verder is het weggaan een illegitieme zaak. Daaraan niet veel woorden meer vuil maken.'²¹⁹

3.16 Het gemeenschappelijk urgentieprogramma

Nadat overeenkomstig het door Veerman bedachte compromis reeds vanaf 8 januari 1970 een zogeheten Groep van Zes had gefunctioneerd als gespreksgroep van de partij- en fractievoorzitters van ARP, CHU en KVP, stelden de drie partijen op 17 augustus 1970 definitief een Stuurgroep in met als taak een ontwerp te vervaardigen voor een gemeenschappelijk urgentieprogramma voor de periode 1971-1975. Voor de ARP namen aan de Stuurgroep deel Albeda, Biesheuvel, Goudzwaard, Kuiper (later wegens ziekte vervangen door Hoogendijk) en Veerman. Voor de CHU waren dat E. Bleumink, J.W. van Hulst, R.J.H.

Kruisinga, Mellema en B.J. Udink. Voor de KVP R.J. Nelissen, Schmelzer, Van der Stee, Steenkamp en G.H. Veringa. De KVP'er Bibb fungeerde als secretaris. De Stuurgroep werd voor verschillende onderdelen van beleid bijgestaan door commissies ad hoc. De eindredactie was in handen van Bleumink, Goudzwaard en Schmelzer.

Op 12 december 1970 stemden de Unieraad en de partijraden van de ARP en de KVP in grote lijnen in met het door de Stuurgroep opgestelde concept-program, waarna deze op 5 januari 1971 de definitieve tekst van het gemeenschappelijk urgentie-program vaststelde.²²⁰ Bij deze zelfde gelegenheid besloot de Stuurgroep tot een onderzoek naar de mogelijkheden om vóór de verkiezingen, op basis van programvergelijking en beoordeling van de onderlinge vertrouwenssfeer en op voorwaarde van wederkerigheid, tot een uitspraak te komen over samenwerking met een of meer andere partijen in een nieuwe regering.²²¹

Het gemeenschappelijk urgentieprogram van de confessionelen was ten dele een antwoord op het polarisatiestreven van de progressieve drie – D'66, PPR en PvdA.²²² In maart 1969 had het PvdA-congres de zogeheten 'anti-KVP-motie' aangenomen. In 1971 kwam hiervoor in de plaats de voorwaarde van coalitiebesprekingen vóór de verkiezingen. Mede als uitvloeisel hiervan nodigden de besturen van D'66, PPR en PvdA op 1 maart 1971 in een gezamenlijk schrijven de besturen van ARP, CHU en KVP uit voor een gesprek.²²³ ARP, CHU en KVP reageerden, eveneens in een gezamenlijk schrijven, positief op deze uitnodiging.²²⁴ De onderhandelingen met de progressieve drie, die plaatsvonden op 11 maart 1971, bleven evenwel zonder resultaat, wat getuget op het – op dat moment nog onbekende – Londense overleg van de fractievoorzitters van ARP, CHU en KVP met de liberale fractieleider W.J. Geertsema uit oktober 1970,²²⁵ niet verwonderlijk mag heten. De progressieve drie bleken slechts bereid tot overleg, indien de deelnemers het sluiten van een stembusakkoord voor ogen hadden. De confessionele partijen, daarentegen, wensten een zo open mogelijk gesprek over vergelijking van de partijprogramma's, waaruit niet noodzakelijkerwijze bindende afspraken behoeften voort te vloeien.²²⁶ Korte tijd later wees het PvdA-congres samenwerking met de confessionelen definitief af. PvdA, D'66 en PPR presenteerden zich in de verkiezingen van 1971 aan de kiezers met een geheel eigen schaduwkabinet.²²⁷

Hierop voerden de confessionelen op achtereenvolgens 10, 16 en 22 maart 1971 nog besprekingen met de VVD. In deze besprekingen werden zowel punten van overeenstemming als punten van verschil geconstateerd. ARP, CHU en KVP weigerden echter een intentieverklaring af te leggen.²²⁸

Voor het overige trokken de drie confessionele partijen in de aanloop tot de verkiezingen van 28 april 1971 hoofdzakelijk gescheiden op. Het centraal comité van de ARP ging zonder discussie akkoord met een hernieuwd lijstaanvoerderschap van Biesheuvel.²²⁹

Binnen de Unie werd aanvankelijk overwogen de verkiezingen in te gaan onder aanvoering van twee lijsttrekkers, waarbij vooral de namen van Kruisinga en Udink werden genoemd. De Unieraad koos met 29 tegen 27 stemmen echter voor één lijstaanvoerder, waarna 34 stemmen werden uitgebracht op Udink, 20 op Kruisinga en twee op Mellema.²³⁰ De remonstrant Udink was minister van Ontwikkelingssamenwerking in het kabinet-De Jong. Daarvóór was hij onder meer secretaris geweest van de Kamer van Koophandel in Rotterdam en algemeen directeur van de Centrale Kamer voor handelsbevordering te 's-Gravenhage. Binnen de Unie had hij geen functies bekleed.²³¹

De KVP passeerde haar minister-president De Jong en schoof de minister van Onderwijs en Wetenschappen G.H. Veringa naar voren.²³² Vóór zijn ministerschap in het kabinet-De Jong was Veringa werkzaam geweest op het ministerie van Justitie, laatstelijk als directeur voor de strafrechttoepassing. In september 1965 had hij een benoeming aanvaard tot buitengewoon hoogleraar in het penitentiar recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Overeenkomstig een door de drie partijvoorzitters gemaakte afspraak,²³³ traden de drie lijsttrekkers slechts tweemaal gezamenlijk op: in Rotterdam en in Almelo.²³⁴

Noten

1. R. Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel* (3e druk; Leiden 1973) 200.
2. Maas, *Kabinetsformaties 1959-1973*, 118.
3. Voor de standpunten van respectievelijk Schmelzer en Cals, zie G. Puchinger, *Christen en secularisatie* (Delft 1968) 268, 282-283; Idem, *Hergroepering der partijen*, 495-506. Zie hiernaast J. de Vries, *Grondpolitiek en kabinets-*

- crises* (Dissertatie Rijksuniversiteit te Leiden; z.p. 1989) 91-99; H.A.C.M. Notenboom, *De val van het kabinet-Cals. De financiële politiek van de Katholieke Volkspartij in de parlementaire periode 1963-1967* (Den Haag 1991).
4. Zie bijvoorbeeld: Verslag conferentie over het partijwezen in het Kurhaus te Scheveningen op 4 en 5 november 1966. Georganiseerd door N.V. De Volkskrant. *Archief-KVP* 4144. Zie hiernaast onder meer de sinds 10 september 1962 verschenen afleveringen van *Beleid beschouwd* over het 'partijwezen'; *Denken over partijvernieuwing. Een bundeling van documenten en beschouwingen over de partijvernieuwing; in het bijzonder over de gedachten in de KVP en de andere christelijke partijen* (samengesteld door H.G. Cloudt en Th. Westerwoudt). KVP ('s-Gravenhage 1967); S.W. Couwenberg (red.), *Partijvernieuwing. Achtergronden en perspectieven* (z.p. 1968), themanummer *Oost-West* 7 (1968) nr. 9; D.J. Hoekstra, *Partijvernieuwing in politiek Nederland. Samenvatting en commentaar* (Alphen aan den Rijn 1968).
  5. Zie, naast ouder materiaal, Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam; Amsterdam 1991).
  6. *Revu*, 24 december 1966. Ook het NIPO zelf, dat pas enkele jaren later deze vraag voor het eerst weer onderzocht, concludeerde dat onder aanhangers van de ARP en de CHU het percentage voorstanders van een samengaan van de drie grote confessionele partijen onder hen die een mening hadden was toegenomen. Voor de ARP bedroeg het percentage voorstanders in januari 1969 en november 1970 respectievelijk 66 en 70%. Onder de aanhangers van de CHU met een mening betoonde respectievelijk 40 en 69% zich voorstander van een samengaan. Onder KVP-aanhangers was de animo daarentegen iets teruggelopen: via 80 naar 78%. In latere jaren stabiliseerden de percentages zich op dit niveau. Zo waren in respectievelijk mei 1971, december 1971, september 1972 en oktober 1973 de percentages voorstanders onder ARP-stemmers 75, 67, 84 en 61% en de percentages tegenstanders 17, 30, 8 en 20%. Onder CHU-stemmers bedroegen de percentages voorstanders 77, 62, 74 en 64% en de percentages tegenstanders 18, 29, 17 en 28 %. Onder de KVP-stemmers waren respectievelijk 75, 73, 74 en 68% procent voorstanders en 14, 15, 13 en 20% tegenstanders. NIPO, Bericht no. 1598, 15 november 1973. *Archief-KVP* 242. De daling van de animo in het najaar van 1973 is mogelijk veroorzaakt door het verloop en de uitkomsten van de kabinetsformatie 1973. Zie uitgebreider over de opiniepeilingen: L.P.J. de Bruyn, 'Partijen: verbonden delen. Een onderzoek naar relaties tussen de aanhangers van diverse partijen', *Politiek* 3 (1969) 74-98.
  7. *Een andere weg*. ARP ('s-Gravenhage 1967) 19.
  8. *Ibidem*, 20.
  9. *Ibidem*, 22.
  10. *Ibidem*, 23.
  11. *Ibidem*, 23-24.
  12. *Trouw*, 28 januari 1967. Hiernaast sprak een aantal katholieken rond *De Linie* op 9 februari 1967 in een verklaring als hun overtuiging uit, dat confessionele partijen een belemmering en bedreiging vormden voor de ontwikkeling van een gezond, doelgericht en vooruitstrevend beleid. *Trouw*, 10 februari 1967. De verklaring was ondertekend door Delfgaauw, Kees Fens, Van Hees, J. van Kilsdonk S.J., D. de Lange, mevr. Pollmann-Schlichting,

G.K. van het Reve, Gabriel Smit, R.W. Tepe O.P., Fred. Veelenturf en Klaas de Wit.

13. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1918 en 1959 waren de drie confessionele partijen uitgekomen op exact de helft van het aantal Kamerzetels.
14. Overigens was niet Zijlstra, maar – nadat een conflict hierover tussen Biesheuvel en Roolvink hoog was opgelopen – Biesheuvel aangewezen als lijsttrekker van de ARP in 1967. Van de 66 aanwezigen tijdens de vergadering van het versterkt centraal comité van de ARP van 19 november 1966 stemden er 20 voor het uitkomen met twee lijstaanvoerders en 46 voor een lijstaanvoerder. Na een langdurige discussie werden hierop 43 stemmen op Biesheuvel uitgebracht, tegen 23 op Roolvink. Notulen versterkt centraal comité ARP, 19 november 1966. *Archief-ARP*. Zie ook: Aantekeningen H.A. Brokking uit de periode 1966-1967. Aangeboden aan Roolvink bij brief, gedateerd 1 november 1978. *Archief-Roolvink* 23.
15. De KVP was met vier lijsttrekkers uitgekomen: mevr. Klompé in het noord-oostelijk deel van Nederland, P.J. Lardinois in Brabant, C.J. van der Ploeg in het westen en Schmeltzer in Limburg.
16. Notulen centraal comité ARP, 25 februari 1967. *Archief-ARP*.
17. Notulen moderamen ARP, 7 april 1967. *Archief-ARP*. In 1966 had Berghuis reeds opgemerkt: 'Er komt een moment, dat wij ons moeten heroriënteren, namelijk zelf breder worden of gaan in de richting van een CDU.' Notulen moderamen ARP, 4 februari 1966. *Archief-ARP*. Vgl. ook het volgende citaat uit het verslag van een vergadering van het moderamen van begin september 1967: 'De voorzitter wil dit [een ontwikkeling in de richting van een centrumpartij] evenmin. Als het die kant op gaat moeten wij onszelf blijven en dienen wij ons als een moderne partij te presenteren, waarin plaats is voor iedereen, die met ons mee wil doen.' Notulen moderamen ARP, 1 september 1967. *Archief-ARP*. Drie weken later verklaarde Berghuis: 'Voor de verdere fase zijn er twee mogelijkheden. De toekomst zal moeten uitwijzen of wij op basis van onze politieke koers onszelf dienen te blijven, waarbij wij op dezelfde weg voortgaan en onszelf uitbouwen. Het kan ook zijn, dat er in breder verband met de andere christen-democraten iets naar voren komt, waarin wij onszelf herkennen.' Notulen centraal comité ARP, 22 september 1967. *Archief-ARP*. Vgl. ook B. Goudzwaard, 'Electorale epiloog', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 37 (1967) 65-74, aldaar 73-74 ('De katholiciteit der frontvorming').
18. Kort verslag dagelijks bestuur KVP, 20 februari 1967. *Archief-KVP* 233. Begin januari 1967 was een door het Centrum voor Staatkundige Vorming bijeingebrachte gespreksgroep nog tot de conclusie gekomen, dat het 'zeer de vraag [is] of de drie grote confessionele partijen zullen komen tot een samengaan in één christelijke confessionele partij (een Nederlandse CDU). Andere ontwikkelingen in het partijenbestel lijken meer waarschijnlijk.' *Beeld van 1966. Poging tot inzicht en uitzicht*. Centrum voor Staatkundige Vorming ('s-Gravenhage 1967) 10-11. Het betrof H.W.J. Bosman (voorzitter), H.W.M. van Run (rapporteur); Aarden, Cals, J.H. van Eerden, H.B.W.M. Gielen, Van der Grinten, H.J.M. Jeukens, K.T.M. van Rijkjevorsel en Th.L.M. Thurlings (leden). Zie over deze uitgave: C.P.M. Rome. 'Centrum Staatkundige Vorming wijst KVP onbegaanbare weg. Het kiezen van partners in politiek', *De Tijd*, 25 februari 1967. Later dat jaar zou het gezelschap op verzoek van verschillende leden 'voor persoonlijke

- informatie' nog eens bijeenkomen. Zie: Brief Aarden aan gespreksgroep Beeld staatkundige ontwikkeling 1966, 24 april 1967. *Archief-Cals* 158.
19. W. Scholten en enkele andere leden van de CHU-fractie hebben zich indertijd tegen deze beslissing verzet, maar vormden een minderheid in de fractie. Inzending W. Scholten ten behoeve van *De groei naar het CDA*, 7 mei 1980. *Archief-KVP* 4172.
  20. Puchinger, *Hergroepering der partijen?*, 161.
  21. *Ibidem*, 163.
  22. Reeds in 1958 had een studietoelichting ad hoc van de Federatie van CH-Jongerengroepen onder voorzitterschap van A.J. van Dulst in haar rapport betreffende *De in- en externe situatie der CHU* (z.p. z.j.) aangedrongen op vernieuwing van de CHU. Een exemplaar van dit rapport bevindt zich in: *Archief-CHJO* 45. In de loop van 1967 verschenen de belangrijke CHJO-brochures *Een poging tot heroriëntering*, waarin het begrip 'verantwoordelijke maatschappij' werd uitgewerkt, en *Een Unie nieuwe stijl*.
  23. Notulen dagelijks bestuur CHU, 24 februari 1967. *Archief-CHU* 43.
  24. Rapport van de commissie-Scholten, *Binding* 13 (1967) 3-14, aldaar 14.
  25. *Ibidem*.
  26. *Ibidem*, 13-14.
  27. *Ibidem*, 14.
  28. Brief Aalberse aan Berghuis en Tilanus, 4 april 1967. *Archief-Tilanus jr.* 7.
  29. 'Groep van Achtien' was, althans in protestants-christelijke kring, geen onbekende naam. Begin jaren zestig was een groep van negen hervormden en negen gereformeerden, die van oordeel waren dat de gescheidenheid van hervormden en gereformeerden niet langer geduld kon worden, aangeduid als de 'achtien'. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 347. Zoals gesteld in par. 2.6 had in het midden van de jaren zestig enige tijd de Protestantse Politieke Vernieuwingsbeweging 'De Achtien' bestaan.
  30. Verslag eerste bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 24 april 1967. *Archief-KVP* 233. Vgl. ook P.J.M. Aalberse, 'Verwachtingen en doelstellingen in 1967', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 22 (1977) 26-33. Het lid van de KVP-delegatie naar de Achtien, Jurgens, had in een interne notitie gezinspeeld op een 'scheiding der geesten': 'Nadat eerst overeenstemming is bereikt over de vraag waarom juist deze partijen als eersten met elkaar gaan praten (christelijke politiek? sociaal-substraat? tactische overwegingen), kunnen wellicht enige onderwerpen op tafel worden gelegd waarover een open discussie mogelijk moet zijn. Bij de opstelling tegenover deze punten [hij noemde er 19] zal de *scheiding der geesten* zich moeten voltrekken, waarbij als criterium kan gelden de bereidheid op deze terreinen *offers* te brengen, offers op dogmatisch, emotioneel en financieel terrein.' Jurgens, Notitie gesprek ARP-CHU-KVP, 20 april 1967. *Archief-Cals* 162.
  31. Verslag eerste bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 24 april 1967. *Archief-KVP* 233.
  32. *Ibidem*. Tijdens de algemene vergadering van de CHU op 29 april 1967 verklaarde Tilanus op dat moment geen heil te zien in een fusie van de drie partijen: 'We hebben ieder in onze partij ons eigen klimaat, onze eigen gedachten- en ideëënwereld, zelfs onze eigen woorden. Wij zijn sociologisch bepaalde groepen. Het lijkt mij niet van werkelijkheidszin te getuigen, dat te negeren. Wij zijn in het verleden als volksgroepen te gescheiden opgetrokken, dan dat nu maar ineens alles in één partij kan. Het zal nog een lan-

- ge weg zijn, voordat deze bevolkingsgroepen geestelijk en politiek geïntegreerd zijn. Ik wil niet uitsluiten, dat wij daarnaar toe groeien, maar thans is het bepaald nog niet zo ver. (...) Samen studeren: ja, samen werken: waar mogelijk, fusie: de tijd zal het leren.' *De Nederlander*, 5 mei 1967. Vgl. ook: Notulen fractie CHU, 25 april 1967. *Archief-Tilanus jr. 7*; A.D.W. Tilanus, 'Het perspectief nog niet bereikt', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 22 (1977) 41-45.
33. Verslag tweede bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 21 juni 1967. *Archief-KVP* 4151. Voor de ARP namen aan de werkgroep vredespolitiek en ontwikkelingsbeleid deel Biesheuvel en Hoogendijk; voor de CHU C.A. Bos en B.G. Klein Wassink; voor de KVP Th.H. Bot en Mommersteeg. In de werkgroep rechtvaardiger inkomens- en vermogensverdeling namen zitting namens de ARP Albeda en Goudzwaard; namens de CHU Kikkert en J. Ledeboer; namens de KVP F.G. van der Gun, J.J.F.M. van der Heijden en R.J. Nelissen. Van de werkgroep overheid en moderne samenleving maakten deel uit voor de ARP Prins en Veerman; voor de CHU J.C. Bührmann en Van Niftrik; voor de KVP E.J.M. Kolfschoten en J.A. Stalpers.
  34. De werkgroep bestond uit Aantjes, Van der Gun en Van Mastrigt.
  35. Verslag derde bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 15 september 1967. *Archief-KVP* 4151.
  36. Zie M. van Hulten, *Van spijstimmers tot KVP-radicalen* (Utrecht 1967). Zie hiernaast onder meer Bas de Gaay Fortman en Wim in 't Veld (red.), *Christen-radicaal* (Hilversum en Kampen 1967); E.C.M. Jurgens e.a., *Partijvernieuwing? Open brief 2* (Amsterdam 1967); M. van Hulten, *Radicalen* (Utrecht 1968); Kuiper, 'Dilemma's van christelijke samenwerking en radicaliteit'; P.J.A. Idenburg, 'De christen-radicalen en de partijvernieuwing', *Civis Mundi* 10 (1971) 313-320.
  37. Zie Maas, *Kabinetsformaties*, 210-250.
  38. Boukema was op het moment van verschijning van de open brief zelf lid van het centraal comité.
  39. Brief B. de Gaay Fortman aan centraal comité ARP, 13 maart 1967. *Archief-ARP*.
  40. *Trouw*, 10 november 1966. Hun namen: Boukema, D.W.O.A. Grosheide, Chr.H. van Homijer, Kuiper, F. van Pijpen, mevr. G.J. van den Pol, H. van Ruller, L.E.H. Vredevoogd en H. de Vries. Het program kreeg van *Het Vrije Volk* de naam 'Negen over Zwart' mee, daartoe geïnspireerd door het enkele maanden eerder verschenen 'Tien over Rood'.
  41. *Trouw*, 25 februari 1967. Vgl. ook W. Albeda, E. de Boer, A. Bos, L. Bosch, J. Hollander, H.J. van Zuthem, 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 37 (1967) 97-105; P.J.A. Idenburg, 'De ARP en de toekomst van het partijstelsel', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 37 (1967) 141-149. Dit laatste artikel kwam tot stand binnen de AR-werkgroepen, waarbinnen een kleine werkgroep, bestaande uit Kuiper, J.P. Miedema, W. Taekema en P.J.A. Idenburg zelf, zich het jaar daarvoor met dit vraagstuk hadden beziggehouden.
  42. *Trouw*, 25 maart 1967.
  43. Ibidem. In verband met de open brief en de reacties die daarop gevolgd waren, had B. de Gaay Fortman bij brief van 17 maart 1967 aan Berghuis verzocht om een gesprek over 'de toekomst van een christelijk-bezielde politiek'. Zowel de brief van De Gaay Fortman als een handgeschreven verslag

- van het gesprek, dat op 28 maart 1967 plaatsvond in Hotel De Witte te Amersfoort, bevindt zich in het ARP-archief.
44. Notulen moderamen ARP, 17 februari 1967. *Archief-ARP*.
  45. Notulen moderamen ARP, 17 maart 1967. *Archief-ARP*. Vgl. ook het volgende citaat van Berghuis: 'Moet een kabinet als nu mogelijk op komt is staan onder leiding van een AR premier? Het gaat nu niet om Zijlstra, die in zekere zin lossen van de partij staat, maar om Biesheuvel, een geproponceerde exponent van de AR opstelling van dit ogenblik. Moet dit nu? Spreker heeft daar ernstige twijfels over.' Enkele handgeschreven notities bespreking Berghuis, Biesheuvel, W.F. de Gaay Fortman, De Kwaadste-niet, Roolvink en Veerman, 13 maart 1967. *Archief-Berghuis* 375.
  46. Notulen moderamen ARP, 28 maart 1967. *Archief-ARP*. Uit de notulen van deze vergadering, Roosjen: 'Spreker zou willen zeggen, dat de voorzitter niet voldoende heeft overwogen wat er uit zijn woorden zou volgen.' Tjalma: 'Het spijt spreker, dat de voorzitter deze tegenstellingen heeft opge-roepen.' Veerman: 'Welk belang was er mee gediend, dat dit alles werd ge-zegd?' S. Silvis: 'Spreker betreurt het verlies van goodwill in het land. (...) De heer *Silvis* zegt, dat het presidium niet functioneert. In onze kring bele-ven wij one-man shows. Daar gaan wij stuk aan.' Prins: 'De voorzitter heeft de zaak rauwelings aangepakt; zonder overleg. Daarmee heeft hij de zaak een beetje bedorven. (...) De voorzitter kan een eigen geluid laten horen. Niet zozeer een persoonlijk geluid, maar het geluid van de partij. Daartoe is uiteraard coördinatie nodig. (...) Nu moeten er allerlei verklaringen ko-men. Het is een beetje een onaangenaam geval.' Vgl. ook de volgende pas-sage uit deze notulen:
'De heer *Silvis* vraagt of het erg is uit te spreken, dat het moderamen niet gelukkig is met het interview van de voorzitter, maar dat dit geen reden is het vertrouwen in de voorzitter op te zeggen.
De voorzitter vindt dit onvoldoende en kan dit niet aanvaarden.'
  47. Notulen centraal comité ARP, 8 april 1967. *Archief-ARP*. Uit deze notu-len: 'Ds. *Kret* merkt op, dat de voorzitter zich vastpint en dat de leden van het centraal comité dan mogen zeggen, dat het "juist" is.' Vgl. ook de vol-gende passage, die opent met de weergave van een deel van een interven-tie van Berghuis:
'Het centraal comité kan zich aansluiten bij de verklaring van het modera-men. Er is geen tweespalt in de partij. (...)
Ds. *Biesma* vraagt of het centraal comité zich anders uit mag spreken.
De voorzitter beaamt dat. Spreker zal dan zelf echter de consequenties daar-van overwegen.'
  48. B. de Gaay Fortman was de initiatiefnemer tot het beraad in de Americain-groep.
  49. Werkgroep van Christen-Radicalen, Lijst van adhaesie-betuygers no. 1, ju-ni 1967. *Archief-Dekker*.
  50. Van Hulten, *Spijstemmers*, 14.
  51. Verslag conferentie over het partijwezen in het Kurhaus te Scheveningen op 4 en 5 november 1966. Georganiseerd door N.V. De Volkskrant, 10. *Ar-chief-KVP* 4144.
  52. Ibidem. Dit tweede bezwaar woog na de verkiezingsuitslag van 1967 uiter-aard minder zwaar.
  53. Ibidem, 11.

54. Zie bijvoorbeeld: Interview Schmelzer, 10 januari 1990. Vgl. ook de volgende passage uit het kort verslag van een vergadering van het dagelijks bestuur van de KVP van 6 november 1967: 'Iets van het temperament der radicalen wil hij [Schmelzer] stellig overnemen. Alles dient geprobeerd te worden om als partij bijeen te blijven.' Kort verslag vergadering dagelijks bestuur KVP, 6 november 1967. *Archief-KVP* 233.
55. Puchinger, *Hergroepering der partijen*, 549.
56. Aarden, Bogaers en Cals hadden zich, met anderen, in de zogeheten 'De la Paix-groep' georganiseerd. Dit was op zich weliswaar een andere groep dan de hierboven genoemde Americain-groep, maar zij was door een aantal personele unies nauw met deze laatste verbonden.
57. Van Hulten, *Spijststemmers*, 25.
58. Circulaire Brabantse KVP-radicalen, zoals afgedrukt in: *Denken over partijvernieuwing*, 23-24. Ondertekenaars van deze circulaire waren M. Aerts, C. Crasborn, J. van Eupen, F.Th. Hendriks, A. Jacobs, J. Jacobs, mevr. Kessel, L. Leijendekker, J. Palmen, A. Reynders, Verdijk, A.J. Wagemakers en Westerterp.
59. De naam van het Eerste-Kamerlid Siegmann stond reeds onder het adres.
60. *De Volkskrant*, 28 augustus 1967.
61. *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 30 augustus 1967.
62. Resumé presidium ARP, 1 september 1967. *Archief-Berghuis* 248.
63. Verslag derde bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 15 september 1967. *Archief-KVP* 4151. Vgl. ook de volgende weergave van interventies van Berghuis in eigen kring: 'Spreker is het eens met de intentie van de KVP-radicalen, zoals die in hun brief tot uiting is gekomen.' Notulen moderamen ARP, 1 september 1967. *Archief-ARP*. Op 22 september 1967 verklaarde Berghuis: 'De teneur van hun stuk is onze taal. (...) De KVP-radicalen hebben voor een deel onze formuleringen overgenomen. Ons program heeft hen geïnspireerd.' Notulen centraal comité ARP, 22 september 1967. *Archief-ARP*.
64. Verslag derde bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 15 september 1967. *Archief-KVP* 4151. Vgl. ook het volgende citaat uit de notulen van een eerdere vergadering van het moderamen van de ARP: 'In het stuk van de radicalen wordt ook voorgesteld, dat vooraf vaste bindingen worden aangegaan met de PvdA en D'66. Spreker ziet de zin daar niet van in. Een christelijke partij moet duidelijk een eigen gezicht laten zien. Wij moeten niet in één boot stappen met de PvdA en D'66.' Notulen moderamen ARP, 1 september 1967. *Archief-ARP*.
65. Verslag derde bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 15 september 1967. *Archief-KVP* 4151.
66. Ibidem.
67. Ibidem.
68. Ibidem. In zijn dagboek noteerde Berghuis die avond: 'De CH, bij monde van Van Niftrik en Mellema, was boos. Ik trek mij daarvan niets aan. Ik heb tien jaar tot vervelens toe, ook binnen de eigen kring, gepleit voor een zeer nauw samengaan van AR en CH. Zij hebben het niet gewild. Indien zij zich nu kwaad willen maken omdat wij het aan de gang zijnde gesprek tussen de drie partijen scherp willen spelen en een slagen daarvan ook van een duidelijk accepteren van een christelijke radicaliteit willen laten afhangen, moeten ze dat zelf weten. De KVP-delegatie – ik denk met uitzondering van

- Cals en Jurgens – was kennelijk ontdaan (niet boos). (...) Het gesprek moet worden voortgezet. We hebben er tenslotte zelf op aangedrongen. Maar dan ook over een fundamentele christelijk-radical opstelling. Niet ten koste van alles in die zin dat een nogal vrijblijvende centrumachtige christen-democratische combinatie wordt gered ten behoeve van KVP of CHU.' Houwaart, *Mannenbroeders*, 59-60.
69. Notulen moderamen ARP, 29 september 1967. *Archief-ARP*.
  70. Ibidem.
  71. Notulen moderamen ARP, 20 oktober 1967. *Archief-ARP*.
  72. Ibidem.
  73. Ibidem.
  74. *Vanuit de radicaliteit van het evangelie*, 21.
  75. Ibidem.
  76. Dit memorandum, dat op 7 september 1967 verscheen, bevatte tevens een stellingname van een groep KVP'ers uit de kring Den Bosch. Volgens deze Brabantse groep, waartoe onder anderen behoorden mevr. Kessel en Westerderp, moest worden gestreefd naar een brede vooruitstrevende christen-democratische volkspartij, waarvoor de fundamentele christelijke beginselen als toetsingsnorm voor het te voeren beleid zouden worden gehanteerd.
  77. Kort verslag partijbestuur KVP, 14 oktober 1967. *Archief-KVP* 167.
  78. Ibidem.
  79. Kort verslag dagelijks bestuur KVP, 16 oktober 1967. *Archief-KVP* 233.
  80. *De Volkskrant*, 18 november 1967.
  81. Zie: Inleiding te houden door Bogaers op Programcongres werkgroep christen-radicalen, 10 november 1967. *Archief-Damoiseaux* 41. De tijdens het congres vastgestelde programpunten werden op 27 november 1967 aangeboden aan de voorzitters van ARP, CHU en KVP. Zie: *Programpunten vastgesteld op het programcongres der christen-radicalen (gehouden te Scheveningen, 10 en 11 november 1967)* (Den Haag z.j.).
  82. Kort verslag bespreking dagelijks bestuur KVP en vertegenwoordigers KVP-radicalen, 6 november 1967. *Archief-KVP* 233.
  83. Ibidem. Vgl. ook: Kort verslag bespreking dagelijks bestuur KVP en vertegenwoordigers KVP-radicalen, 21 november 1967. *Archief-KVP* 233.
  84. *Grondslag en karakter*, 18.
  85. Ibidem.
  86. Ibidem.
  87. Ibidem, 19. Bij de stemming over de oorspronkelijke resolutie van het partijbestuur waren 24 leden voor de indiening geweest en zeven leden tegen. Kort verslag partijbestuur KVP, 25 november 1967. *Archief-KVP* 167.
  88. Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer*, 289.
  89. *KVP'67*, december 1967.
  90. Perscommuniqué Groep van 16, 11 november 1967. *Archief-CHU* 43. Zie ook: Brief Groep van CHU-leden aan CH-kiesverenigingen in Nederland, 4 december 1967. *Archief-Beernink* 21. De Groep van 16 bestond uit J.J. van Boven, C.P. van Eck, C. van Genderen, mevr. W. Gerritsen, T. Haafkens, H. Heukels, J.J. Hoeflaken, H.L. van Kampenhout, H. Kesting, F. Kool, N. Koren, O.G. Lotsy, W.F. Reus, Schouten, A. Smaal jr., L. de Snayer.
  91. Resolutie algemene vergadering CHU, 16 december 1967. *Archief-CHU* 43.

92. De programcommissie was als volgt samengesteld: C. Blankestijn, E. Bleumink, A.M. de Boo, C.A. Bos, jhr. D.J. de Geer jr., Van Mastrigt en Schouten. De beginselprogramcommissie bestond uit J.W. Beerekamp (voorzitter), G. van Leijenhorst (secretaris); Bleumink en Schuring (leden). De commissie-Duidelijkheid van de CHU bestond uit De Geer van Oudegein (voorzitter), Huijsen en Tegelaar (rapporteurs); Blankestijn, De Boo, De Snayer en jkvr. Wttewaal van Stoetwegen (leden).
93. Zie: Rapport van de commissie Duidelijkheid van de CHU. *Archief-KVP* 4159.
94. Program van beginselen van de CHU, vastgesteld op 16 mei 1951, als geciteerd in: Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, II, 50.
95. Beginselprogram, in: *Beginselprogram en politiek werkprogram CHU* (z.p. 1970) 5.
96. Ibidem. Zie verder A.F.N. Lekkerkerker, 'Theologische achtergronden van het CH-beginselprogram', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 16 (1970) 1-8; G. van Leijenhorst, 'De CHU heeft twee programs', Ibidem, 9-15; F.H. Kernkamp, 'De visie op de parlementaire democratie', Ibidem, 16-24.
97. Hiernaast bestond onder meer enige tijd het 'Comité 31 januari 1970', dat volgens woordvoerder P. Brijnen van Houten stem gaf aan de wensen van een zwijgende meerderheid in de Unie, die het vertrouwde Unie-geluid weer wilde horen dat men de laatste tijd te zeer gemist had. *Archief-Tilanus jr.* 39.
98. Perscommuniqué, 7 mei 1968. *Archief-Beernink* 21.
99. Notulen centraal comité ARP, 16 december 1967. *Archief-ARP*. Anderzijds waren er leden van het moderamen die hun twijfels behielden. Vgl. het volgende citaat: 'De heer Prins is van mening, dat de "profeet" bij de "18" gemist wordt. Dat is droevig, maar waar. Spreker mist in KVP-kring het nieuwe, dat een deel van de RK geestelijkheid wel heeft.' Notulen moderamen ARP, 4 januari 1968. Ibidem.
100. Ibidem.
101. Ibidem.
102. Verslag achtste bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 5 januari 1968. *Archief KVP* 4152.
103. Ibidem.
104. Ibidem.
105. Notulen moderamen ARP, 26 januari 1968. *Archief-ARP*.
106. Ibidem.
107. Brief Berghuis aan centraal comité ARP, 10 februari 1968. *Archief-ARP*.
108. Houwaart, *Mannenbroeders*, 126.
109. Ibidem, 56-57, 65. Zie voorts bijvoorbeeld 28, 55. Zie ook par. 7.2.
110. Typerend voor de benadering van Veerman is de volgende weergave van een interventie van hem in het moderamen: 'De radicalen moeten wij niet te hard voor het hoofd stoten. (...) Onder de huidige omstandigheden bestaat echter het gevaar, dat er mensen weggaan, die bij ons horen. Laten wij niets forceren en laten wij geen brokken maken.' Notulen moderamen ARP, 16 februari 1968. *Archief-ARP*. Zie voorts A. Veerman, 'Gedachten uit de kraamkamer van het CDA', *Christelijk Historisch Tijdschrift* 22 (1977) 34-40.
111. *Trouw*, 11 december 1967.
112. Bij brief van 13 december 1967 kondigde hij dit voornemen officieel aan.

- Brief Aalberse aan leden partijbestuur KVP, 13 december 1967. *Archief-KVP* 167.
113. Deze commissie bestond uit Aalberse, Van Doorn, Horbach, Janssen, Schmelzer, Siepmann en Teunissen.
  114. Verder stonden kandidaat H.A.M. Elsen, Van der Gun en mevr. G.S.H.M. Kok als vice-voorzitters en A.J. Hermes als penningmeester. Brief Aalberse aan leden partijbestuur KVP, 4 januari 1968. *Archief-KVP* 168. De radicalen Van Doorn, W.A.M. Janssen en P.J. Teunissen stelden voor om, naast Van der Stee als voorzitter, Bogaers, Van der Gun en mevr. Kok als vice-voorzitters en Elsen als penningmeester voor te dragen. Voorstel Van Doorn, Janssen en Teunissen inzake samenstelling dagelijks bestuur en partijbestuur KVP, 4 januari 1968. *Archief-KVP* 168.
  115. Kort verslag partijbestuur KVP, 6 januari 1968. *Archief-KVP* 168.
  116. *Trouw*, 8 januari 1968.
  117. Over zijn bereidheid deel uit te maken van deze commissie – hij zou zelfs als voorzitter en secretaris ervan fungeren – schreef Cals aan Aalberse: ‘Je zult wel begrijpen dat ik even gearzeld heb voordat ik een definitieve toezegging heb gedaan. (...) Gezien het grote belang, dat op het spel staat meende ik echter het mij gedane verzoek niet te mogen afwijzen.’ Brief Cals aan Aalberse, 15 januari 1968. *Archief-Cals* 157. Vgl. ook: Brief Cals aan Aalberse, 29 januari 1968. *Archief-Cals* 162.
  118. Tekst televisieuitzending KVP, 14 februari 1968. *Archief-KVP* v (supplement).
  119. Ibidem.
  120. Ibidem.
  121. Maas, *Kabinetformaties*, 232.
  122. Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 51.
  123. Ibidem. Ook tussen de voorzitters van de fracties van ARP, CHU en KVP in de Eerste Kamer – respectievelijk Berghuis, Bührmann en Van Lieshout – kwam spoedig na het optreden van het kabinet-De Jong overleg op gang over mogelijke vormen van samenwerking. Met name bespraken zij in hoeverre het mogelijk was, dat bij de behandeling van belangrijke onderwerpen in de Senaat één woordvoerder namens de drie fracties zou optreden. *Trouw*, 26 april 1967.
  124. Mededeling Aalberse in: Kort verslag partijbestuur KVP, 2 maart 1968. *Archief-KVP* 168.
  125. Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer*, 292.
  126. Ibidem, 294.
  127. Mededeling Biesheuvel, in: Notulen moderamen ARP, 16 februari 1968. *Archief-ARP*. In het verslag van deze vergadering is de volgende weergave van een interventie van Biesheuvel aan te treffen: In de KVP-TV-uitzending heeft spreker willen betogen, dat de drie christelijke partijen op één of andere vorm moeten samenwerken. Als dat niet meer gezegd kan worden, moet men maar een andere fractievoorzitter zoeken.
De kranten hebben een bepaalde indruk gewekt. Spreker niet. Tussen KVP, CHU en ARP moet aan samenwerking gestalte worden gegeven. Waarom zou zoiets niet in de zendtijd van de KVP gezegd mogen worden? Spreker heeft geen partij gekozen voor de heer Schmelzer, zoals de radicalen zeggen. De heer Schmelzer is wel een collega en mag dat ook eens tot uitdrukking komen?

128. Notulen moderamen ARP, 16 februari 1968. *Archief-ARP*. Tijdens een enkele dagen later gehouden vergadering van het centraal comité merkte Veerman op: 'De leiding van de KVP-radicalen ligt – voor wat het woordvoeren betreft – thans in handen van de heer Aarden. Hij is niet een overtuigd voorstander van een christelijke partij. (...) Bij de taxatie van het geheel speelt dit een rol. (...) De heer *Veerman* heeft met het signaleren van het verschil tussen Bogaers en Aarden geen heksenwegerij bedoeld. Het werd genoemd omdat het toch een complicatie is. Op de partijraad van de KVP heeft Bogaers duidelijk de hand toegestoken; hij was een samenbindende figuur, die zich positief opstelde ten aanzien christelijke partijformatie. Voor Aarden spreekt dit veel minder.' Notulen centraal comité, 24 februari 1968. *Archief-ARP*.
129. Uit deze aantekeningen: 'Ik vraag me af wat dan nog de zin is van het werk van de Commissie van "18". Ik vrees bovendien, dat deze uitlatingen het vertrouwen bij de radicalen bepaald niet zullen herstellen! Als de KVP nu al zegt met de CHU in ieder geval één lijn te trekken dan binden wij ons nu – naar mijn mening volkomen onverantwoord – aan de ons nog onbekende koers, die de CHU te zijner tijd zal gaan varen. Dergelijke verklaringen kunnen pas worden afgelegd wanneer over het vooruitstrevend programma overeenstemming is bereikt. Het is mij overigens een raadsel hoe Schmelzer iets dergelijks kan mededelen zonder overleg in fractie en partijbestuur. Hij moet geweten hebben dat dit van groot belang was: immers Van der Sanden heeft van te voren de pers gewaarschuwd dat de drie christelijke fractievoorzitters een belangrijke verklaring zouden afleggen. Weinig elegant dat onze commissie daar niet van op de hoogte werd gesteld!' Aantekeningen Cals van telefoongesprekken in verband met bestuurssamenstelling KVP, 1968. *Archief-Cals* 188.
130. Rapport Cals, Maenen, Romme en Van Rijckevorsel aan voorzitters Tweede- en Eerste-Kamerfractie en aan partijvoorzitter KVP, 24 februari 1968. *Archief-KVP* 168.
131. Brief Cals, Maenen, Romme en Van Rijckevorsel aan Schmelzer en Van Lieshout, 26 februari 1968. *Archief-KVP* v (supplement).
132. *De Tijd* sprak op 27 februari 1968 van 'de nacht van Bogaers'.
133. Zie F. van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971* (Breda 1975); H. Waltmans, *Niet bij rood alleen. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen 1983). De PPR is in 1991 opgegaan in de partij Groen Links, nadat eerder ook de Communistische Partij Nederland (CPN), de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en de Evangelische Volkspartij (EVP) hiertoe hadden besloten.
134. Zie: Brief Bogaers aan J. Tonnaer (voorzitter PPR), 19 oktober 1970. *Archief-Damoiseaux* 10.
135. Verklaring leden 'Kerngroep KVP-radicalen', die hun lidmaatschap van de KVP niet hebben opgezegd, 29 februari 1968. *Archief-Damoiseaux* 3. Nadat de commissie van goede diensten haar werkzaamheden had beëindigd, fungeerde Cals nog enkele weken als tussenpersoon tussen deze kerngroep en het dagelijks bestuur van de KVP. Brief Cals aan Maenen, Romme en Van Rijckevorsel, 21 maart 1968. *Archief-Cals* 157. Op 28 november 1968 kwam de kerngroep op initiatief van Joh.G.A. Janssen en Mommersteeg bijeen om het onderlinge gesprek opnieuw op gang te brengen. Zie: Brief Joh.G.A. Janssen aan Beugels, Cals, L. Elsenburg, Van der Gun, Laan, Let-

- schert, Meeuwissen, Mommersteeg, Van Schaik, Westerterp, 8 november 1968. *Archief-Cals* 164.
136. Kort verslag partijbestuur KVP, 16 maart 1968. *Archief-KVP* 168. Reeds op 2 maart 1968 was unaniem besloten het advies van de commissie van goede diensten integraal over te nemen en aan het dagelijks bestuur op te dragen overleg te plegen met de in de KVP gebleven radicalen over de opengevallen plaatsen. Kort verslag partijbestuur KVP, 2 maart 1968. *Archief-KVP* 168.
  137. *De Tijd*, 1 april 1968.
  138. Vgl. Kuiper, 'Dilemma's van christelijke samenwerking', 21-22; Idenburg, 'De christen-radicalen en de partijvernieuwing', 314.
  139. In de loop van 1968 zouden niettemin enkele christelijk-historische radicalen, onder wie Buddingh en Mol overgaan naar de PPR.
  140. Verslag tiende bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 26 februari 1968. *Archief-ARP*.
  141. *De rapporten van de Groep van Achtien*. KVP (Den Haag 1971) 5-6.
  142. Vijf leden van de werkgroep hadden dit eerste concept van de nota geheel onderschreven. Aarden, daarentegen, had zich niet zonder meer kunnen verenigen met de keuze voor een christelijke partij, wanneer daarbij werd geabstraheerd van de concrete verschijningsvorm van bijvoorbeeld de KVP, de ARP en de CHU. Brief Prins aan delegaties ARP, CHU en KVP, 14 juni 1967. *Archief-Tilanus jr.* 7.
  143. Kort verslag dagelijks bestuur KVP, 19 juni 1967. *Archief-KVP* 233.
  144. Verslag tweede bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 21 juni 1967. *Archief-KVP* 4151.
  145. Ibidem.
  146. Ibidem.
  147. Verslag derde bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 15 september 1967. *Archief-KVP* 4151. Vgl. ook reeds: Brief Van Niftrik aan W. Scholten, 5 september 1967. *Archief-Tilanus jr.* 7.
  148. Verslag derde bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 15 september 1967. *Archief-KVP* 4151.
  149. Ibidem.
  150. Notulen centraal comité ARP, 16 december 1967. *Archief-ARP*. Dit neemt niet weg, dat in het centraal comité van de ARP de nodige kritische opmerkingen werden gemaakt over het rapport. Zo vond ds. Kret het bijzonder moeilijk over dit stuk iets te zeggen, omdat het een 'compromistekst' was: 'Spreker heeft geen alternatieve tekst, maar vindt wel, dat bij het uitgangspunt voor het christelijk politiek handelen de eigenlijke zin en kracht van het evangelie, de bijbelse boodschap, onvoldoende tot hun recht komen. Een modern 20ste eeuws optimisme komt tot uiting.' Notulen centraal comité ARP, 6 april 1968. *Archief-ARP*. Het lid van het moderamen Th. Brouwer kwam met zijn interventie in de richting van Kret: 'Spreker begrijpt dat je moet zoeken in zo'n gezelschap naar formuleringen, die iedereen onderschrijft. Spreker mist duidelijke formuleringen zoals wij die graag willen.' Ibidem.
  151. Notulen algemene vergadering CHU, 17 en 18 mei 1968, in: Brochure betreffende algemene vergadering CHU 1969. *Archief-CHU* 348.
  152. Ibidem.
  153. *Samen verantwoordelijk*. ARP ('s-Gravenhage 1968) 30-31.

154. Ibidem.
155. Ibidem.
156. Ibidem. Als uitvloeisel van dit onderdeel van de resolutie vonden, met instemming van de Achttien, op achtereenvolgens 22 oktober 1968 en 13 november 1968 gesprekken plaats tussen delegaties van de ARP en de PPR. Deze gesprekken – waaraan voor de ARP deelnamen Biesheuvel, De Boer, Hoogendijk, W. de Kwaadsteniet, Veerman en Verdam en voor de PPR Aarden, Van Eerd, P.H. van Gorcum, Jurgens, R.M.W.J. Nas en H.G. van der Vlist – leidden niet tot concrete resultaten. Toen ARP, CHU en KVP in december 1968 akkoord gingen met een gelijkkluidende brief aan de provinciale en lokale partijgeledingen van hun partijen inzake samenwerking bij de Staten- en raadsverkiezingen van 1970, maakte de PPR een einde aan het gesprek. 'Wij willen een progressieve concentratie en kunnen ons dan niet binden aan een partij die steeds vaster komt te zitten in een christelijke concentratie', aldus de brief die Veerman van de PPR ontving. Brief Van Ruiten (secretaris PPR) aan Veerman, 18 december 1968. *Archief-ARP*. Vgl. in deze zin ook reeds: Notitie Jurgens aan bestuur Radikalen, 15 november 1968. *Archief-PPR* 48; Brief Van Ruiten aan centraal comité ARP, 29 november 1968. *Archief-PPR* 48. Overigens zei men ook hierna wederzijds 'goede contacten' op prijs te zullen blijven stellen, getuige: Brief centraal comité ARP aan bestuur PPR, 10 januari 1969. *Archief-Damoiseaux* 7. In het najaar van 1968 ging een aantal AR-radicalen in op een suggestie van P.J.A. Idenburg om donateur te worden van de PPR en ook andere leden van de ARP daartoe op te wekken. *Trouw*, 17 oktober 1968.
157. Zie Theo Westerwoudt, 'Kerk, KVP en maatschappijvernieuwing. Een vraaggesprek met prof. Steenkamp', *Politiek* 23 (1969) 204-210. Vgl. ook de samenvatting van een preek die Steenkamp op 20 februari 1972 te Eindhoven hield over 'De christen in de maatschappij van morgen' (om 9.00 uur in de gereformeerde Morgenkerk, om 10.30 uur in de hervormde Emmaüskerk en om 12.00 uur in de katholieke Thomaskerk). Afgedrukt in: G. Puchinger, *Polarisatie?* (Delft 1972) 140-145.
158. Mededeling Steenkamp, in: Letterlijke, ongecorrigeerde tekst interview Steenkamp, TROS Hilversum 2, Rubriek 'Kom er maar eens bij' (Karel Pri-or), 24 november 1979. *Archief-CHU* 409.
159. Inleiding Steenkamp, partijraad KVP, 8 juni 1968 (ongecorrigeerde tekst ontleend aan een bandopname van de partijraadsvergadering). *Archief-KVP* 4152.
160. Ibidem.
161. Ibidem.
162. Ibidem.
163. *KVP'68*, juni 1968. Mede op grond van zijn hierboven geciteerde rede voor de partijraad van 8 juni 1968 zou Steenkamp eind 1969 worden benaderd om als voorzitter op te treden van de commissie, die – nadat een eerste versie door de KVP-partijraad was afgewezen – het definitieve programma van de KVP voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1971 moest opstellen. Hij trok zich hierop tussen de Kerstdagen en de jaarwisseling met een dertigtal partijleden, onder wie A.A.M. van Agt die als rapporteur optrad, terug in het klooster in Heeze. Tot de overige leden van de commissie behoorden M.J.J. van Amelsvoort, Elsen, Engels, mevr. Klompé, Meeuwissen, Nelissen, Van der Stee, J.J.W. Stienen en P.H. van Zeil. Voor het programma,

- zie: *KVP*'70, augustus 1970.
164. Kort verslag dagelijks bestuur KVP, 12 augustus 1968. *Archief-KVP* 234. H.H. Veringa was een broer van de latere lijsttrekker van de KVP G.H. Veringa.
  165. Voor de ARP namen aan de – vernieuwde – Groep van Achttien deel Aantjes, Biesheuvel, De Boer, mevr. S.T. Diemer-Lindeboom, Goudzwaard en Verdam; voor de CHU Blankestijn, Bührmann (na diens overlijden De Geer van Oudegein), Huijsen, Van Mastrigt (later J.W. van Hulst), Van Niftrik, Schuring en Tilanus (later Mellema); voor de KVP Elsen, Van der Gun, mevr. Kok, Schmelzer, Van der Stee en Stienen.
  166. Kort verslag dagelijks bestuur KVP, 26 augustus 1968. *Archief-KVP* 234. Vgl. ook: Kort verslag partijbestuur KVP, 6 september 1968. *Archief-KVP* 168.
  167. Kort verslag twaalfde bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 9 september 1968. *Archief-KVP* 4152.
  168. Ibidem.
  169. Ibidem. Vgl. ook de volgende weergave van een interventie van Veerman in het moderamen van zijn partij: 'Er is sprake van een duidelijk tempoverschil tussen enerzijds KVP/CHU en anderzijds de ARP. Men wil bij de partners tot spoedige resultaten komen. Daarover is op de laatste bijeenkomst nogal heftig gediscussieerd. Overigens blijkt dat niet uit de – door de KVP gemaakte – notulen.' Notulen moderamen ARP, 27 september 1968. *Archief-ARP*.
  170. Kort verslag twaalfde bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 9 september 1968. *Archief-KVP* 4152.
  171. Ibidem. Van de werkgroep, die zich bezighield met de economische macht van de onderneming, maakten namens de ARP deel uit Albeda, A. van Doorn, Goudzwaard en P.F. van Herwijnen; namens de CHU D.J. Enschedé, Gerritse en A. Wattèl; namens de KVP Van Amelsvoort en F.H.J.J. Andriessen. De werkgroep welzijnsbeleid bestond uit Blankestijn en Van Dulst voor de CHU; Hoogendijk en J. de Koning voor de ARP; Engels en De Moor voor de KVP.
  172. Ibidem. De commissie bestond verder uit De Geer van Oudegein, Huijsen, De Kwaadsteniet, H.Th.J.F. van Maarseveen, Van Mastrigt, Van der Stee, Veerman en Verdam.
  173. Notulen centraal comité ARP, 21 september 1968. *Archief-ARP*.
  174. Ibidem.
  175. Notulen centraal comité, 19 oktober 1968. *Archief-ARP*.
  176. Kort verslag dertiende bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 21 oktober 1968. *Archief-KVP* 4152.
  177. Praat-nota voor dagelijks bestuur KVP, Perquin, 2 december 1968. *Archief-KVP* 4149. Vgl. ook: Enkele notities naar aanleiding van de brain-storming in het dagelijks bestuur KVP, 2 december 1968. *Archief-KVP* 4149.
  178. Notulen centraal comité ARP, 14 december 1968. *Archief-ARP*.
  179. Ibidem.
  180. Notulen moderamen ARP, 16 december 1968. *Archief-ARP*.
  181. Ibidem.
  182. Brief Van der Stee aan kringbesturen en besturen provinciale centrales KVP, 19 december 1968. *Archief KVP* 919.
  183. Ibidem. Op 10 november 1969 vroeg het NIPO of men tegen het uitkomen

- met één lijst door ARP, CHU en KVP op lokaal niveau was (samenwerking in de vorm van 'CCP', 'Combinatie van christelijke partijen'). Van de aanhangers van ARP, CHU en KVP antwoordde respectievelijk 78%, 83% en 71% vóór de CCP te zijn, 17%, 10% en 18% was tegen, terwijl 5%, 7% en 11% geen oordeel had. NIPO, Bericht no. 1314, 10 november 1969. *Archief-KVP* 169. Toen het NIPO op 21 april 1970 vroeg of men het uitkomen met één lijst door ARP, CHU en KVP bij nationale verkiezingen al dan niet een goed idee vond antwoordde van de ARP-, CHU- en KVP-aanhangers respectievelijk 74%, 66% en 59% dat dit een goed idee was, 17%, 22% en 11% vond het niet zo'n goed idee en 9%, 12% en 30% had geen oordeel. NIPO, Bericht no. 1348, 21 april 1970. *Archief-KVP* 170.
184. *Statistiek der verkiezingen 1970. Provinciale Staten, 18 maart.* CBS ('s-Gravenhage 1971) 14-15.
  185. *Statistiek der verkiezingen 1970. Gemeenteraden, 3 juni.* CBS ('s-Gravenhage 1971).
  186. Brief Tilanus aan Biesheuvel en Schmelzer, 2 juni 1969. *Archief-KVP* 4153.
  187. Brief Schmelzer aan Tilanus, 11 juni 1969. *Archief-Tilanus jr.* 7.
  188. Brief Biesheuvel aan Tilanus, 10 juli 1969. *Archief-Tilanus jr.* 7.
  189. De ontevredenheid blijkt ook uit de weergave van enkele saillante punten uit de 'brainstorming' van het dagelijks bestuur van de KVP op 29 mei 1969, in: Notitie voor het dagelijks bestuur van de KVP over de te volgen beleidslijn met betrekking tot de partijvernieuwing, 2 juni 1969. *Archief-KVP* 4149.
  190. Kort verslag twintigste bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 22 september 1969. *Archief-ARP*.
  191. Ibidem.
  192. Rapport van de commissie Duidelijkheid, ingesteld door de Groep van Achttien, 26 september 1969. *Archief-KVP* 4153.
  193. Ibidem. In een brief aan G.H. Veringa schreef Romme later: 'Het zogenaamde "groot regeerakkoord" zie ik als de meest intelligente poging, die ik in mijn welhaast vijftig jaren van actief politiek meeleven heb waargenomen, om het christen-democratische partijwezen te lijf te gaan.' Brief Romme aan G.H. Veringa, 16 november 1970. *Archief-Romme* 93.
  194. Kort verslag twintigste bespreking delegaties ARP, CHU en KVP, 22 september 1969. *Archief-ARP*.
  195. De commissie bestond verder uit H. ten Brink, L.P.J. de Bruyn, Copray, Couwenberg, F.J.P. van Dooren, A.A. van Duin, Elsen, H.B.M.W. Gielen, Joh.G.A. Janssen, Jeukens, J.J.M. Kaulingfreks, Van Maarseveen, Meeuwissen, J.F.G.M. de Meijer, Middelhuis, Mommersteeg, Van der Ploeg, Van Rijckevorsel, Siepman, H.H. Veringa en Westerterp. Romme en Schmelzer waren adviserende leden van de commissie.
  196. Concept subcommissie KVP-commissie Duidelijkheid, 7 maart 1969. *Archief-KVP* 4159.
  197. Kort verslag KVP-commissie Duidelijkheid, 12 maart 1969. *Archief-KVP* 4159. Zo merkte partijvoorzitter Van der Stee op: 'In het concept staan (...) enkele passages (bijvoorbeeld naar een Nederlandse volkspartij), die bij bekend worden naar zijn mening ongetwijfeld breuklijnen in de "18" zullen veroorzaken. Hiermede dient men uiterst voorzichtig te zijn. Eigenlijk zouden die passages teruggenomen moeten worden, al geeft hij toe dat dit een wel zeer onbescheiden suggestie is. (...) Bij de huidige stand van zaken be-

- tekenen deze passages politiek dynamiet.' Vgl. ook: Notitie Romme aan voorzitter en leden KVP-commissie Duidelijkheid, 9 april 1967. *Archief-KVP* 4159. Hierin drong Romme erop aan, dat 'alles eruit wordt verwijderd wat zweemt naar een verwijzing naar een Nederlandse volkspartij op christelijke en humanistische grondslag.'
198. Brief Copray aan commissie Duidelijkheid, 15 november 1969. *Archief-KVP* 4153.
  199. Brief Couwenberg aan voorzitter commissie Duidelijkheid, 17 november 1969. *Archief-KVP* 4160. Zie ook: Perscommuniqué kerngroep DCN, 17 november 1967. *Archief-KVP* 4160.
  200. Rapport van de KVP-commissie Duidelijkheid, 13. *Archief-KVP* 4160.
  201. De ondertekenaars van de brief waren, naast Feddema zelf, R. Aartsma, J. van Baars, J.T. Bakker, Beumer, L. Blauw, mevr. S.C. Boers-Leguyt, A. Borstlap, J.G. Braaksma, H.J. Brinkman, G. Brouwer Szn., mevr. J. Daleman, H. Doorn, E.P. Edzes, drs. S. Faber, mr. S. Faber, J. Geersing, C. Groenendijk, B. ter Haar, mevr. H. Harms-van der Dussen, J.P. Haspels, E. Heerma, H. Hendriks, W.B. Herstel, Th. Hoekstra, P.N. Holtrop, Van Homijer, G. Jens, G.J. van Kamp, H. Klanting, H. Klonterhof, H. Kremer, G. Kuiper Hzn., H.M. Kuitert, H. Linneman, A.C. Lof, J. Mobach, A. Niemansverdriet, W. Noomen, A.M. Oostlander, B.A. Postma, J.J. Ramondt, M. Reitsma, T. Rienks, L. Ringnalda, Van Ruller, P.A. Schaafsma, H.M. Schenkeveld, A. Schippers, H. Schut, A. van der Sluis, K.C. de Smalen, W. de Smalen, A.J. Stolp, H.R. Stroes, mevr. H.G. Sybesma-Beukema, J. Tamminga, P.A. Tulp, A.B. Vaart, B. van der Veen, R.J. van der Veen, H. Visser, Vredevoogd, H. de Vries, J. de Vries, P.C. Wernsen, mevr. A.C. Woltjer, D. van der Zaag, Van Zuthem. Adhesie aan de open brief werd betuigd door het bestuur van de afdeling Amsterdam van de ARJOS.
  202. Notulen centraal comité ARP, 24 oktober 1969. *Archief-ARP*.
  203. Ibidem.
  204. In de vergadering van het moderamen van 7 november 1969 had Veerman reeds opgemerkt: 'In het verleden werd altijd aan het moderamen gedelegeerd om uit het program een aantal urgente punten te halen. Spreker heeft er geen bezwaar tegen in de resolutie eventueel tot uitdrukking te brengen, dat de partij zelf eerst volop bezig moet zijn met een eigen program, voordat het gezamenlijk urgentieprogram tot stand kan komen.' Notulen moderamen ARP, 7 november 1969. *Archief-ARP*.
  205. Notulen extra vergadering moderamen ARP, 13 november 1969. *Archief-ARP*.
  206. Notulen extra-vergadering centraal comité ARP, 28 november 1969. *Archief-ARP*.
  207. Ibidem.
  208. Zie *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 40 (1970) 49-179 (speciaal dubbelnummer).
  209. *De Tijd*, 14 februari 1970; *Nederlandse Gedachten*, 28 februari 1970. Zie ook B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, *Op weg naar de ontknoping* (Kampen 1970).
  210. Brief van de tien (vijf KVP, vijf AR), zonder datum. *Archief-KVP* 236. Zie voorts P.J.A. Idenburg en P.J. Beugels, *Beleid voor de zeventiger jaren* (Kampen 1970).
  211. De commissie bestond verder uit Aantjes, C. Boertien, N. van der Brugge,

- G.C. van Dam, Hoogendijk, P.J.A. Idenburg, mevr. Van Leeuwen, mevr. P.C. Lodders-Elfferich, Reugebrink, Ridderbos, Schakel, J.N. Scholten, A.J. Vermaat.
212. *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 40 (1970) 221-241, aldaar 241.
  213. De overige leden van de commissie waren Algra, J.A. Bakker, Biesheuvel, Boukema, W.F. de Gaay Fortman, Hoogendijk, Kuiper, De Kwaadsteniet, Van Putten, J. Smallenbroek, Veerman en Verdam. Biesheuvel is niet in de gelegenheid geweest de vergaderingen van de gespreksgroep bij te wonen.
  214. In het rapport van de gespreksgroep werden slechts 'opmerkingen' gemaakt naar aanleiding van de verschillende voorstellen. *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 40 (1970) 242-272.
  215. Dat dit uittreden voor de partijtop niet geheel onverwacht kwam, bewijst de volgende passage uit de notulen van een vergadering van het moderamen uit januari 1970: 'De voorzitter [Veerman] merkt op, dat zich tussen de radicalen sinds enkele maanden een aantal duidelijke verschillen manifesteert. Aanleiding daartoe is de brief Feddema c.s. geweest. Overigens deed spreker reeds in februari '69 in een bijeenkomst van radicalen de ervaring op, dat de daar aanwezigen een zeer gevarieerd gezelschap vormden. Spreker heeft toen reeds de conclusie getrokken, een gezelschap, dat zo gevarieerd is kan niet bij elkaar blijven. Het zou spreker niet verbazen, wanneer het binnen een korte tijd tot een ontknoping zou komen.' Notulen moderamen ARP, 30 januari 1970. *Archief-ARP*. De scheiding in de gelederen van de AR-radicalen was bovendien in de kerngroepvergadering van 23 mei 1970 reeds bezegeld. Kuiper, 'Tussen identiteit en fusie', 392-393.
  216. Medio 1971 was Feddema een van de initiatiefnemers tot de oprichting van het Politiek Werkverband van Progressieve Christenen (PWPC). De andere initiatiefnemers waren C.M. Boerma, K.D. Dorsman (PvdA), H. Jongedijk (D'66), Th.A.M. van Kleef (PPR), E. Pijlman, Joh.W.E. Riemens (ESP) en L.H. Ruitenbergh. Persbericht PWPC, 5 juni 1971. *Archief-Van Pijkeren* 52. Zie ook: Verslag vergadering PWPC, 5 juni 1971. *Archief-Van Pijkeren* 52. In dit inventarisnummer bevinden zich stukken van het PWPC tot en met 15 november 1972. In november 1975 werd de ESP weer opgeheven. De leden kregen bij die gelegenheid – het was kort na het eerste CDA-congres, dat grote verdeeldheid te zien had gegeven tussen ARP, CHU en KVP op het punt van de functionering van de grondslag – het advies 'thans de ARP krachtig bij te staan in haar huidige worsteling om evangelische politiek'. I. Lipschits, *Politieke stromingen in Nederland. Inleiding tot de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen* (Deventer 1977) 58. In 1980 sloten Feddema en W.B. Herstel zich aan bij de nieuw opgerichte Evangelische Volkspartij (EVP).
  217. In het najaar van 1967 was B. de Gaay Fortman al eens voor twee jaar naar Zambia vertrokken.
  218. Notulen extra vergadering moderamen ARP, 12 juni 1970. *Archief-ARP*.
  219. Ibidem. Na het vertrek zijn door Veerman nog enkele pogingen ondernomen om de radicalen te doen terugkeren. Tot noemenswaardige resultaten heeft dit echter niet geleid. Uit de notulen van het moderamen van 11 september 1970: 'De voorzitter heeft een persoonlijk gesprek gehad met Feddema. Bij de werkgroep Bundeling zijn circa 30 personen betrokken. De indruk bestaat, dat Feddema c.s. wel terug willen, als... Spreker staat op het standpunt, dat van een terug komen op voorwaarden geen sprake kan zijn.

- Een gesprek zou niet tot resultaten leiden.' Notulen moderamen ARP, 11 september 1970. *Archief-ARP*.
220. *Gemeenschappelijk urgentieprogram 1971-1975*. CHU, KVP, ARP (z.p. z.j.).
  221. Verklaring Stuurgroep ARP, CHU en KVP, 5 januari 1971. *Archief-KVP* 4156. Het betrof hier het onderzoek naar de mogelijkheid van een 'groot regeerakkoord', waarop door de werkgroep Duidelijkheid van de Groep van Achttien was aangedrongen. Zie par. 3.14.
  222. Zie Van Praag, *Strategie en illusie*, 57-102.
  223. Brief besturen D'66, PPR en PvdA aan besturen ARP, CHU en KVP, 1 maart 1971. *Archief-KVP* 4156.
  224. Brief besturen ARP, CHU en KVP aan besturen D'66, PPR en PvdA, 2 maart 1971. *Archief-KVP* 4156.
  225. Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer*, 336-339.
  226. Kort verslag bespreking tussen delegaties ARP, CHU en KVP enerzijds en D'66, PPR en PvdA anderzijds, 11 maart 1971. *Archief-KVP* 4156. Zie ook: Verklaring, afgelegd namens ARP, CHU en KVP door Van der Stee, bij de opening van het overleg tussen deze partijen en D'66, PPR en PvdA op 11 maart 1971. *Archief-CDA* 1.
  227. Van Praag, *Strategie en illusie*, 89-91. Verkuyl bracht in 1971 een stemadvies uit voor de PPR. Veerman merkte naar aanleiding hiervan in de vergadering van het dagelijks bestuur van de ARP op: 'Spreker vindt het advies onbegrijpelijk; er is met de medestanders van Verkuyl zelfs nog een gesprek geweest. Royeren acht spreker uit de tijd, het zou ook teveel eer zijn.' Notulen dagelijks bestuur ARP, 23 april 1971. *Archief-ARP*.
  228. Slotverklaring, uitgegeven door de delegaties van de ARP, CHU en KVP na afloop van het op 22 maart 1971 gevoerde gesprek met de VVD. *Archief-KVP* 4156.
  229. Notulen centraal comité ARP, 23 oktober 1970. *Archief-ARP*.
  230. Notulen Unieraad, 20 juni 1970. *Archief-CHU* 26. Udink had tevoren schriftelijk medegedeeld bezwaren te hebben tegen een meervoudig lijsttrekkerschap.
  231. Zie B.J. Udink, *Tekst en uitleg. Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf* (Baarn 1986). Tijdens de campagne zou Udink enig opzien baren door een optreden met pruik op de Dam en door zijn pleidooi de SGP en het GPV bij de confessionele samenwerking te betrekken. Mede om deze reden keerde de CHJO, die zijn kandidatuur had gesteund, zich spoedig tegen hem. Zie in dit verband: Dossier inzake een uiteenzetting tussen partijbestuur CHU en CHJO over de te voeren politiek, 1971. *Archief-Tilanus jr.* 16.
  232. Kort verslag partijbestuur KVP, 12 september 1970. *Archief-KVP* 170. Het besluit werd bij acclamatie genomen.
  233. Brief Bibb aan leden Stuurgroep ARP, CHU en KVP, 1 februari 1971. *Archief-CHU* 247.
  234. Aan deze afspraak lag mede het voor de drie confessionele partijen relatief gunstige verloop van de Staten- en raadsverkiezingen van 1970 ten grondslag. Zo had KVP-voorzitter Van der Stee tijdens een nabeschuiving van de raadsverkiezingen in het KVP-partijbestuur geconstateerd, dat de KVP niet gered behoeft te worden en dat het samengaan van de drie partijen niet duidelijk voordeliger was: 'De nederlaag van 1967 is nu uitgezuiverd en speelt straks geen rol meer. Het moet in 1971 komen van de "gevestigde"'

partijen.' Kort verslag partijbestuur KVP, 5 juni 1970. *Archief-KVP* 170. AR-partijvoorzitter Veerman merkte tijdens het AR-partijconvent van 12 en 13 juni 1970 op, dat men zich primair verbonden bleef voelen met de eigen partij: 'Daar waar wij met een eigen lijst uitkwamen is het resultaat relatief iets beter geweest. Dat geldt voor alle drie. Men wil zijn eigen partij herkennen. In de probleemstelling en in de presentatie. De behandeling van het politiek program heeft in elke partij een eigen kleur, eigen accenten. Men wil zijn eigen partij herkennen en de eigen lijst, met de eigen namen, waarmede men zich ook emotioneel verbonden voelt.' *Verantwoordelijk voor de toekomst*. ARP ('s-Gravenhage 1970) 6.